

ЦЕНТАР ЗА ОДРЖИВИ РАЗВОЈ
БЕОГРАД

ISSN 2683-3654 (print)
ISSN 2683-3689 (online)

О Д Р Ж И В И Р А З В О Ј

Часопис је категоризован за 2022. годину као М53 од стране
Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике
Србије

Штампање овог броја часописа је финансирано од стране
Министарства пољопривреде, шумарства и водопривреде
Републике Србије, а у оквиру пројекта „Могућност трансфера знања
из књиговодства пољопривредним газдинствима општине Бојник“
број уговора 400-00-00010/53/2022-02

Часопис ОДРЖИВИ РАЗВОЈ

Београд, Vol. IV, Бр. 02/2022.

Издавач – Publisher

ЦЕНТАР ЗА ОДРЖИВИ РАЗВОЈ БЕОГРАД

Гаврила Принципа 29, 11000 Београд

Tel. +381643021951

web - www.cor.edu.rs

e-mail: rosa.andzic@gmail.com, profdjordjevic@gmail.com

Суиздавачи:

Универзитет за пословне студије, Бања Лука, Република Српска,
Босна и Херцеговина

Висока школа за менаџмент и економију Крагујевац, Република
Србија

ISSN 2683-3654 (print)

ISSN 2683-3689 (online)

ПРЕДСЕДНИК САВЕТА – PRESIDENT OF THE COUNCIL

Проф. др Богдан Илић

ГЛАВНИ И ОДГОВОРНИ УРЕДНИК – EDITOR IN CHIEF

Проф. др Роса Анџић

**ЗАМЕНИК ГЛАВНОГ УРЕДНИКА - DEPUTY EDITOR IN
CHIEF**

др Михаило Турчић, научни сарадник

Издавачки савет – Publishing Council

проф. др Богдан Илић, Универзитет за пословне студије, Бања
Лука, Р. Српска, БиХ

проф. др Роса Анџић, Универзитет Алфа БК, Београд, Р. Србија

проф. др Миленко Савић, Институт за воде, Бијељина, Р. Српска,
БиХ

проф. др Илија Шушић, Универзитет за пословне студије, Бања
Лука, Р. Српска, БиХ

проф. др Сања Ђукић, Висока школа за менаџмент и економију,
Београд, Р. Србија

проф. др Светлана Игњатијевић, Факултет за економију и
инжењерски менаџмент, Нови Сад, Р. Србија

проф. др Драган Анђелић, Висока школа за менаџмент и
економију, Београд, Р. Србија

Редакцијски рецензентски одбор – Editorial Review Board

проф. др Драгомир Борђевић, Факултет за економију и инжењерски менаџмент, Нови Сад, Р. Србија

проф. др Горица Цвијановић, Факултет за биофарминг, Бачка Топола, Р. Србија

проф. др Светлана Игњатијевић, Факултет за економију и инжењерски менаџмент, Нови Сад, Р. Србија

проф. др Илија Гаљак, Висока школа пословну економију и предузетништво, Београд, Р. Србија

проф. др Бојан Савић, Пољопривредни факултет, Београд, Р. Србија

Ramadhani Issa Hemed, University of Der es Salam, Tanzania

проф. др Милош Станковић, Висока школа за менаџмент и економију, Крагујевац, Р. Србија

проф. др Богдан Илић, Економски факултет, Београд, Р. Србија

проф. др Роса Анџић, Универзитет Алфа БК, Београд, Р. Србија

проф. др Бошко Надовеза, Европски универзитет, Брчко, Р. БиХ

проф. др Ања Глигић, Београдска банкарска академија, Београд, Р. Србија

проф. др Душко Јовановић, Висока школа за менаџмент и економију, Крагујевац, Р. Србија

проф. др Слободан Анџић, Београдска пословна школа, Београд, Р. Србија

проф. др Илија Шушић, Универзитет за пословне студије, Бања Лука, Р. Српска, БиХ

Лектор – Proofreader

Валентина Јовановић

Технички уредник - Technical editor

Михајло Тадин

**Часопис излази два пута годишње – The magazine is published
two times a year
(јун, децембар)**

САДРЖАЈ ЧАСОПИСА БРОЈ 2/2022

POSLOVNE KNJIGE POLJOPRIVREDNIKA.....	7
Slavko Vukša, Ivan Milojević, Milorad Zekić	
ANALIZA POLJOPRIVREDNIH GAZDINSTAVA U JABLANIČKOM OKRUGU SA AKCENTOM NA OPŠTINU BOJNIK	19
Dalibor Krstić, Snežana Krstić, Bojan Brajković	
ULOGA TURISTIČKIH VODIČA U RAZVOJU I PROMOCIJI EKOTURIZMA	29
Goran Jević	
SPECIFIČNOSTI TRANZICIJE U ZEMLJAMA CENTRALNE I JUGOISTOČNE EVROPE	45
Miloš Miljković, Bruno Đuran	
УПУТСТВО АУТОРИМА ЗА ПРИПРЕМУ РУКОПИСА.....	69
INSTRUCTIONS TO AUTHORS FOR PREPARING THE MANUSCRIPTS.....	73

POSLOVNE KNJIGE POLJOPRIVREDNIKA¹

Slavko Vukša², Ivan Milojević³, Milorad Zekić⁴

Originalni naučni rad

doi: 10.5937/OdrRaz2202007V

УДК: 005.92:338.43

657.37

Apstrakt

Poslovanje, kao kretanje ekonomskih faktora u određenom smeru podrazumeva kontinuirano praćenje, nezavisno od toga da li uzrokuje promene ili održava postojeće stanje. U tom smislu, računovodstvo je najznačajniji deo ukupnog informacionog sistema svakog poslovnog subjekta čije informacije su neopohne finansijskom menadžmentu prilikom odlučivanja. U ovom radu ćemo kao poslovnog subjekta prikazati poljoprivredno gazdinstvo kao glavnu proizvodno-organizaciona jedinica u poljoprivredi. Sa aspekta profitabilnosti poljoprivredna gazdinstva se mogu posmatrati kao gazdinstva koja posluju na tržišnom principu (komercijalna), čije se poslovanje može smatrati agrobiznisom te bi trebala biti u sistemu PDV-a i ona koja posluju na netržišnom principu (nekomercijalna), koja se bave proizvodnjom za sopstvene potrebe.

Ključne reči: knjigovodstvo, poljoprivredno gazdinstvo, porez na dodatu vrednost, porez na dohodak građana

Uvod

¹ Rad je rezultat naučno istraživačkog rada na projektu „Mogućnost transfera znanja iz knjigovodstva poljoprivrednim gazdinstvima opštine Bojnik“, sufinansiran od strane Ministarstva poljoprivrede, šumarstva i vodoprivrede Republike Srbije, broj 400-00-00010/53/2022-02 od 26.12.2022. godine

² Profesor emeritus, Univerzitet Alfa BK, Beograd, R. Srbija, e-mail: slavkovuksa@gmail.com

³ Naučni savetnik, Ministarstvo odbrane Republike Srbije e-mail: drimilojevic@gmail.com

⁴ Vanredni profesor, Visoka škola za menadžment i ekonomiju Kragujevac, R. Srbija, e-mail: milorad.zekic@vsem-portal.com

Privreda kao sistem sačinjena je od mnoštva podsistema, mi ćemo u ovom radu posmatrati poljoprivredno gazdinstvo, kao jedan od najznačajnijih podsistema poljoprivrede. Možemo ga posmatrati kao grupu elemenata, materijalnih ili nematerijalnih, koji su međusobno povezani i koji funkcionišu sa svrhom ostvarivanja jednog ili više ciljeva. Svaki sistem mora da ima kako inpute tako i outpute. Najčešće se smatra da sistem ima više elemenata i da veze među njima, mogu biti direktne ili indirektne. Skup elemenata sa svim svojim svojstvima čini sadržaj sistema, a veze među elementima sistema čine strukturu sistema. Elementi i veze među njima omogućavaju ostvarivanje cilja i postojanje sistema.

Ako se želi osigurati opstanak poljoprivrednog gazdinstva u njegovom okruženju i tržištu, njegovim poslovanjem i razvojem se mora upravljati. Pritom je nužno uvažavati ograničenja koja proizilaze iz sigurnosti i uspešnosti poslovanja. Funkcionisanje poslovnog sistema u kome su funkcije uzajamno povezane, zahteva i uspostavljanje određenih odnosa između njih. (Đorđević, D., 2020). S tim u vezi, računovodstvena funkcija se organizuje kao jedinstven integralni sistem, sa namenom da se u okviru njega obavljaju zadaci po principu tradicionalnog koncepta računovodstva. Zavisno od oblika privrednog subjekta, njegove delatnosti, veličine i funkcionalnih celina, računovodstvena funkcija ima određen izgled, u kome dominantnu ulogu ima knjigovodstvo, koje možemo definisati kao „standardizovano evidenciranje poslovnih promena finansijske prirode u evidencijama poslovnog subjekta koje se temelje na verodostojnim knjigovodstvenim ispravama“ (Vukša, S., 2017).

Metode i uzorak istraživanja

U radu smo koristili deskriptivnu metodu kombinovanu sa metodom analize sadržaja primenjenu na do sada poznate i u pozitivnom pravu korišćenje modele računovodstvenih evidencija prostog knjigovodstva. Istraživanje smo usmerili na oblast opštine Bojnik prevashodno upoređujući broj poljoprivrednih gazdinstava i knjigovodstvenih sistema koje oni koriste.

Egzistiranje preduzetnika u računovodstvenom smislu

Preduzetnik može da bude obveznik poreza na prihode od samostalne delatnosti na stvarno ostvaren prihod ili na paušalno utvrđen prihod od strane Poreske uprave. Međutim, ono što često dovodi do zabune je da prilikom osnivanja svaki preduzetnik koji nije paušalac ima pravo, ali ne i obavezu da se registruje u sistem PDV-a.

Kada se preduzetnik registruje u APR-u dužan je da u narednih 15 dana podnese poresku prijavu za plaćanje poreza i doprinosa Poreskoj upravi. Tada može da podnese jedan od dva obrasca:

- Obrazac PPDG-1R – za plaćanje paušalnog poreza, i
- Obrazac PPDG-1S – za plaćenje poreza na stvarno ostvaren prihod.

Prvi znači da je visina poreza koji preduzetnik plaća unapred određena od strane Poreke uprave i to u skladu sa Uredbom o bližim uslovima, kriterijumima i elementima za paušalno oporezivanje. Time je preduzetnik oslobođen obaveze da beleži svoje prihode i rashode jer to koliko otprilike zarađuje i na koliki iznos treba da plati porez Poreska procenjuje umesto njega.

U drugom slučaju preduzetnik se opredeljuje da vodi poslovne knjige, što znači da beleži robu/usluge koje je prodao i koliko ima troškova. Odnosno, on se samooporezuje na osnovu stvarnog iznosa prihoda. (Milojević, I., 2021)

Koji god način da izabere, preduzetnik se biranjem obrasca odlučuje na koji način će da plaća porez na dohodak. Odnosno, oba slučaja odnose se na zaradu od poslovanja.

Granica obavezne registracije u sistemu PDV-a svakog privrednog subjekta je njegov prihod za prethodnu godinu dana, koja ne moga da bude kalendarska godina. Ako prihod ostane ispod 8.000.000 dinara privredni subjekat nema obavezu registrovanja u sistem PDV. Međutim, nepripadanje sistemu odbračuna poreza na dodatu vrednost poljoprivrednika ne oslobađa obaveze vođenja poslovnih knjiga.

Poslovne knjige poljoprivrednika kada nije u sistemu PDV-a

U zakonodavstvu Republike Srbije jedna od poslednjih usvojenih izmena odnosi se na prelazak sa prostog na dvojno knjigovodstvo, a ova obaveza stupa na snagu od 01. januara 2019. godine. U skladu sa ovom izmenom, od 01.01.2019. preduzetnici više nemaju mogućnost da vode svoje poslovne knjige po sistemu prostog knjigovodstva. Ova mogućnost im je ukinuta, pa sada imaju zakonsku obavezu da pređu na sistem dvojnog knjigovodstva.

Do 2019. godine preduzetnici su imali mogućnost vođenja prostog knjigovodstva gde se ne primenjuje načelo dvostranog obuhvatanja poslovnih promena, već se promene na imovini, prohodima, rashodima i obavezama evidentiraju tabelarno hronološki. To znači da se promene na imovini ne uslovljavaju istovremeno prikazivanja promena u izvorima sredstava. Prosto knjigovodstvo predstavlja evidentiranje ograničenog broja događaja vezanih za poslovanje. Finansijski rezultat se utvrđuje tako što se pravi popis imovine na početku poslovnog perioda i imovine na kraju godine, a zatim se pravi popis svih obaveza i potraživanja. U prostom knjigovodstvu vodili su se podaci o osnovnim sredstvima, alatu i inventaru, kao i podaci o prihodima i rashodima, koji su se evidentirali u:

- Poslovnu knjigu prihoda i rashoda (PK-1),
- Poslovnu knjigu osnovnih sredstava (PK-2)
- Trgovačku knjigu u maloprodaji (TK)
- „Pomoćne eviencije: kalkulacija prodajne cene (KL), list dnevnog prometa ugostitelja (DPU), evidencija o kupovini, preradi, proizvodnji i prometu proizvoda od plemenitog metala i dragog kamenja, čiji je sastavni deo potvrda o kupovini i zameni plemenitih metala i dragog kamenja (PM, PM-1), evidencija o gotovim proizvodima (GP), prijemni evidencioni list komisije robe (KR), poslovna knjiga o ostvarenom prometu paušalno oporezovanih obveznika (KPO) za preduzetnike koji porez na dohodak građanin plaćaju paušalno.“ (Vukša, S., 2017)

Paušalno oporezivanje je sistem oporezivanja pretpostavljenog prihoda i dostupan je samo preduzetnicima. „Preduzetnici-paušalci su razvrstani u grupe koje čine svi preduzetnici-paušalci koji obavljaju istu pretežnu delatnost. Pretežna delatnost je delatnost koja je kao takva registrovana u registru privrednih subjekata, odnosno delatnost od čijeg obavljanja je u poreskom periodu preduzetnik-paušalac ostvario viši iznos prihoda u odnosu na onu koju je registrovao kao pretežnu delatnost.“ (Sl. Glasnik RS", br. 94/2019, 96/2019 - ispr. I 156/2020)

Poljoprivrednici koji nisu u sistemu PDV-a, tj. Koji su „paušalci“ svoje poslovanje evidentiraju u Poslovnoj knjizi o ostvarenom prometu paušalno oporezovanih preduzetnika ili skraćeno KPO knjigu. Navedena obaveza je propisana članom 43. Zakona o porezu na dohodak građana.

Pre početka knjiženja KPO knjiga se overava kod nadležnog poreskog organa. Na žalost većina paušalaca ovo pravilo ne poštuje, i ne overava KPO knjigu. To može dovesti do osporavanja validnosti ovog dokumenta u slučaju Poreske kontrole, pa bi se prihodi utvrđivali na drugi način. Međutim, ovo nije razlog za oduzimanje prava na paušalno oporezivanje. Takođe, Zakonom o poreskom postupku i poreskoj administraciji sankcija za kršenje ove odredbe nije propisana.

Poslovne knjige značajne za računovodstveni sistem se mogu u zavisnosti od načina gde se vode otvoriti i voditi kako u slobodnim listovima tako i uvezane u knjigu ili prenete na neku vrstu magnetnih ili elektronskih medija kako bi se po potrebi mogle štampati ili prikazivati za potrebe korisnika u vidu određenih obrazaca i pregleda koji mogu biti i propisani. (Pantić N., 2021) S tim u vezi prema tehnici vođenja poslovne knjige mogu biti u papirnom obliku na kome se upisuju olovkom ili mašinom ili elektronskim na kome se upisuju na računaru. Bez obzira na koji način se vodile one moraju biti na zahtev nadležnih organa (vlasnika, države, banaka, javnosti itd.) uvezane i overene od strane ovlašćenog lica.

Knjiga o ostvarenom prometu se vodi za vremenski period od jedne godine, nakon čega je istu potrebno arhivirati i čuvati u propisanom vremenskom periodu i na odgovarajući način kako bi bila dostupna za bilo koju kontrolu, koji se primenjuje za poslovnu dokumentaciju. Poreska uprava će svakako tražiti KPO knjigu na uvid ukoliko je preduzetnik paušalac prekoračio limit od 6.000.000 novčanih jedinica i

obveznik poreza na dodatu vrednost limit od 8.000.000 novčanih jedinica.

KPO knjiga predstavlja hronološku evidenciju svih prihoda koje preduzetnik paušalac realizuje u vremenskom periodu od godinu dana. Oslobođen je pravdanja troškova, tj. slobodno raspolaže svojim sredstvima.

Slika br. 1: Knjiga o ostvarenom prometu

KPO

PIB _____
Obveznik _____
(ime i prezime poreskog obveznika)
Firma - radnje _____
Sedište _____
(adresa)
Šifra poreskog obveznika _____
Šifra delatnosti _____

**KNJIGA O OSTVARENOM PROMETU
PAUŠALNO OPOREZOVANIH OBVEZNIKA**

Redni broj	Datum i opis knjiženja	PRIHOD OD DELATNOSTI		SVEGA PRIHODI OD DELATNOSTI (3 + 4)
		od prodaje proizvoda	od izvršenih usluga	
1	2	3	4	5

Sastavio

Odgovorno lice

Izvor: <https://www.paragraf.rs/obraci-paragraf/obrazac-knjiga-o-ostvarenom-prometu-pausalno-oporezovanih-obveznika.html>

Napomena: Ukoliko izdajete račun u valuti evro, svakako se u KPO knjizi mora prikazati iznos u zvaničnoj valuti, tj. u dinarima. Kao zvaničan kurs za konvertovanje evra u dinare se u skladu sa Zakonom o deviznom poslovanju primenjuje srednji kurs Narodne banke Srbije.

Poslovne knjige preduzetnika kada su u sistemu PDV-a

„Vlasnici gazdinstva mogu na dobrovoljnoj bazi da se opredele za upisivanje u Registar poljoprivrednih gazdinstava, čime stiču pravo na podsticaje, ali i ulaze u sistem PDV-a, jer se njihovo poslovanje smatra agrobiznisom. Kada je u pitanju porez na dodatnu vrednost (PDV), obveznici su ona poljoprivredna gazdinstva čiji promet od prihoda ostvarenih prodajom poljoprivrednih proizvoda i usluga prelazi 8.000.000 dinara u prethodnih 12 meseci. Poljoprivredna gazdinstva se dobrovoljno mogu opredeliti i evidentirati u sistem PDV-a ukoliko procene da je to za njih povoljno iako nemaju promet preko osam miliona.“ (Pavlović, M.M., 2021)

U registru poljoprivrednih gazdinstava poljoprivredno gazdinstvo može imati aktivan ili pasivan status. Pasivna poljoprivredna gazdinstva gube pravo na podsticaje u okviru agrarne politike.

Zakonom o porezu na dodatnu vrednost poljoprivredna gazdinstva koja su u sistemu PDV-a moraju da se pridržavaju zakonskih pretpostavki, tj. da za svoj promet izdaju odgovarajuće fakture, da vode dvojno knjigovodstvo, obračunavaju i plaćaju porez na dodatnu vrednost, postuju poreski kalendar i dr.

Poslovne knjige koje bi poljoprivredna gazdinstva koja su u sistemu PDV-a trebala da vode pripadaju Evidenciji prometa robe koja obuhvata podatke o nabavci, prodaji i prodajnoj ceni robe. Evidenciju prometa čine:

- „Knjiga evidencije prometa (KEP obrazac),
- Prijemni list komisije robe (PKR obrazac),
- Evidencija prodate, isplaćene i vraćene komisije robe (PKR-1),
- Dnevni izveštaj o prijemu robe na komisionu prodaju od komitenata fizičkih lica (KRI obrazac),
- Dnevni izveštaj isplaćene i vraćene robe komitentima - fizičkim licima (KRI-1 obrazac),
- Dnevni pumpni izveštaj (DPI obrazac).“ (Sl. Glasnik RS", br. 99/2015 i 44/2018 - dr. Zakon)

U KIR (knjiga izdatih računa) ubacujemo izdate račune i na taj način imamo evidenciju o dugovnom saldu poreza na dodatu vrednost, dok u KPR (knjiga primljenih računa) evidentiramo primljene račune te vodimo evidenciju o prethodnom porezu.

Za poljoprivredno gazdinstvo je dovoljna evidencija na KEP obrascu, koji je prikazan u nastavku.

Slika br. 2: Knjiga evidencije prometa

Obrazac KEP*

TRGOVAC: _____
 OBJEKAT-PRODAJNO MESTO: _____
 MESTO: _____

KNJIGA EVIDENCIJE PROMETA ZA _____ GODINU

Red. broj	Datum evidencije (dan i mesec)	Opis evidentirane promene (naziv, broj i datum dokumenta)	Iznos dinara	
			zaduženje	razduženje
1	2	3	4	5
		DONOS		
		SVEGA ZA PRENOS		

	M.P.	ODGOVORNO LICE
--	------	----------------

Izvor: https://www.paragraf.rs/propisi/pravilnik_o_evidenciji_prometa.html

Knjiga evidencije vodi se posebno za svako veleprodajno mesto, prodajni objekat i drugo prodajno mesto na kojem se obavlja trgovina na malo, pružaju komisione usluge i vrši otkup poljoprivrednih proizvoda i domaćih životinja. Trgovac koji u okviru prodajnog objekta ima više poslovnih jedinica ili odeljenja, može da vodi posebno Knjigu evidencije za svaku poslovnu jedinicu ili odeljenje, u skladu sa ovim

pravilnikom. Trgovac koji obavlja trgovinu na malo van prodajnog objekta Knjigu evidencije vodi na nivou celokupnog svog prometa u trgovini van prodajnog objekta.

Zaključak

Vođenje poslovnih evidencija zahteva za nivo poljoprivrednika od izuzetnog je značaja naspram ekstenzivne poljoprivredne proizvodnje i uslova u kojima se ona odvija. Prvenstveno ističući zaključak da je eknomičnost vođenja računovodstva prvi preduslov za njegovu održivost i prihvatljivost od strane poslovnih subjekata, a time i za poljoprivrednike. Nevelik broj poljoprivrednika iz dela koji je bio predmet ovog istraživanja zaodovoljava kvantitativne i kvalitativne uslove vođenja knjigovodstva, prevashodno zbog starosne dobi, a i zbog nivoa obučenosti. Istraživanje je pokazalo da se poslovne evidencije prostog knjigovodstva i dalje daleko prihvatljivije od dvojnog knjigovodstva i da se time omogućava postepeno uvođenje ekonomskih tokova poljoprivredne proizvodnje u statističke okvire društva.

Literatura

1. Đorđević, D., & Krstić, D. (2020). The relationship between fiscal policy and sustainable development. *Održivi razvoj*, 2(1), 7-15. <https://doi.org/10.5937/OdrRaz2001007D>
2. Milojević, I., Krstić, D., & Bukovala, J. (2021). Accounting information as the basis for strategic management of agricultural enterprises. *Ekonomika poljoprivrede*, 68(4), 1121-1130. <https://doi.org/10.5937/ekoPolj2104121M>
3. Pantić, N., Damjanović, R., Kostić, R., (2021). Metod ekonomske analize kao deo metoda društvenih nauka. *Akcionarstvo*, 27(1), 7–26.
4. Pavlović, M. M., Popović, J., & Turnjanin, D. (2021). Development of small and medium enterprises in Serbia. *Oditor*, 7(2), 47-64. <https://doi.org/10.5937/Oditor2102047P>

5. Pravilnik o evidenciji prometa ("*Sl. Glasnik RS*", br. 99/2015 i 44/2018 - dr. Zakon)
6. Pravilnik o obliku, sadržini i načinu vođenja evidencije o pdv i o obliku i sadržini pregleda obračuna pdv („*Službeni glasnik RS*“, broj 90/17 , 119/17 , 48/18 , 60/18 , 75/19 , 159/20)
7. Pravilnik o poslovnim knjigama i iskazivanju finansijskog rezultata po sistemu prostog knjigovodstva ("*Sl. Glasnik RS*", br. 140/2004 i 44/2018 - dr. Zakon)
8. Uredba o bližim uslovima, kriterijumima i elementima za paušalno oporezivanje obveznika poreza na prihode od samostalne delatnosti ("*Sl. Glasnik RS*", br. 94/2019, 96/2019 - ispr. I 156/2020)
9. Uredba o bližim uslovima, kriterijumima i elementima za paušalno oporezivanje obveznika poreza na prihode od samostalne delatnosti ("*Sl. Glasnik RS*", br. 94/2019, 96/2019 - ispr. I 156/2020)
10. Vukša, S., Milojević, I., 2017., Teorija računovodstva kao informacionog sistema, Centar za ekonomska i finansijska istraživanja, Beograd.
11. Zakon o porezu na dodatu vrednost ("*Sl. Glasnik RS*", br. 84/2004, 86/2004 - ispr., 61/2005, 61/2007, 93/2012, 108/2013, 6/2014 - usklađeni din. Izn., 68/2014 - dr. Zakon, 142/2014, 5/2015 - usklađeni din. Izn., 83/2015, 5/2016 - usklađeni din. Izn., 108/2016, 7/2017 - usklađeni din. Izn., 113/2017, 13/2018 - usklađeni din. Izn., 30/2018, 4/2019 - usklađeni din. Izn., 72/2019, 8/2020 - usklađeni din. Izn. I 153/2020)
12. Zakon o porezu na dohodak građana ("*Sl. Glasnik RS*", br. 24/2001, 80/2002, 80/2002 - dr. Zakon, 135/2004, 62/2006, 65/2006 - ispr., 31/2009, 44/2009, 18/2010, 50/2011, 91/2011 - odluka US, 7/2012 - usklađeni din. Izn., 93/2012, 114/2012 - odluka US, 8/2013 - usklađeni din. Izn., 47/2013, 48/2013 - ispr., 108/2013, 6/2014 - usklađeni din. Izn., 57/2014, 68/2014 - dr. Zakon, 5/2015 - usklađeni din. Izn., 112/2015, 5/2016 - usklađeni din. Izn., 7/2017 - usklađeni din. Izn., 113/2017, 7/2018 - usklađeni din. Izn., 95/2018, 4/2019 - usklađeni din. Izn., 86/2019, 5/2020 - usklađeni din. Izn., 153/2020, 156/2020 - usklađeni din. Izn., 6/2021 - usklađeni din. Izn., 44/2021,

118/2021, 132/2021 - usklađeni din. Izn. I 10/2022 - usklađeni din. Izn.)

FARMERS' BOOKKEEPING BOOKS⁵

Slavko Vukša⁶, Ivan Milojević⁷, Milorad Zekić⁸

Apstract

Business, as the movement of economic factors in a certain direction, implies continuous monitoring, regardless of whether it causes changes or maintains the existing state. In this sense, accounting is the most important part of the overall information system of every business entity whose information is indispensable to financial management when making decisions. In this paper, we will present the agricultural holding as a business entity as the main production-organizational unit in agriculture. From the aspect of profitability, agricultural farms can be viewed as farms that operate on a market principle (commercial), whose operations can be considered agribusiness and should be included in the VAT system, and those that operate on a non-market principle (non-commercial), which are engaged in production for own needs.

Key words: bookkeeping, agriculture, value added tax, personal income tax

Datum prijema / Date of arrival: 21.10.2022.

Datum prihvatanja / Accepted date: 11.12.2022

⁵ The work is the result of scientific research work on the project "Possibility of transferring knowledge from bookkeeping to agricultural farms of Bojnik municipality", co-financed by the Ministry of Agriculture, Forestry and Water Management of the Republic of Serbia, number 400-00-00010/53/2022-02 dated 26.12.2022.

⁶ Professor emeritus, Alfa BK University, Belgrade, Republic of Serbia e-mail: slavkovuksa@gmail.com

⁷ Full Research Professor, Ministry of defence Republic of Serbia e-mail: drimilojevic@gmail.com

⁸ Assistant professor, School of economics and management studies Kragujevac, e-mail: milorad.zekic@vsem-portal.com

ANALIZA POLJOPRIVREDNIH GAZDINSTAVA U JABLANIČKOM OKRUGU SA AKCENTOM NA OPŠTINU BOJNIK⁹

Dalibor Krstić¹⁰, Snežana Krstić¹¹, Bojan Brajković¹²

Originalni naučni rad

doi: 10.5937/OdrRaz2202019K
УДК: 005.52:631.1(497.11)

Abstrakt

Republika Srbija na žalost nema perspektivu pristupa novom globalnom tržištu kapitala, jer je mukotrpan, još uvek nezavršen proces tranzicije uništio bilo koji konkurentni tržišni potencijal. I dalje je poljoprivredna proizvodnja jedan od glavnih privrednih grana. Poljoprivredno zemljište je jedan od najznačajnijih faktora poljoprivredne proizvodnje. Često je predmet nesuglasica kako na lokalnom tako i međunarodnom nivou kroz svhu upotrebe jer centri moći forsiraju upotrebu poljoprivrednog zemljišta u neproizvodne svrhe.

Ključne reči: gazdinstvo, RPG, popis, poljoprivreda, opština Bojnik

Uvod

Prateći razvoj ljudskog društva kroz prvu industrijsku revoluciju koja je vodom i parom uvela mehanizaciju u procesu proizvodnje, drugu industrijsku revoluciju koja je električnom energijom omogućila masovnu proizvodnju, treću industrijsku revoluciju koja je omogućila

⁹ Rad je rezultat naučno istraživačkog rada na projektu „Mogućnost transfera znanja iz knjigovodstva poljoprivrednim gazdinstvima opštine Bojnik“, sufinansiran od strane Ministarstva poljoprivrede, šumarstva i vodoprivrede Republike Srbije, broj 400-00-00010/53/2022-02 od 26.12.2022. godine

¹⁰ Docent, Visoka škola za menadžment i ekonomiju Kragujevac, R.Srbija, e-mail: dal.krstic@gmail.com

¹¹ Vanredni profesor, Univerzitet odbrane Beograd, R. Srbija, e-mail: snezanakrstic17@gmail.com

¹² Doktorant na Univerzitetu za poslovne studije Banja Luka, BiH, e-mail: brajkoboy@gmail.com

automatizaciju proizvodnje kroz informacione tehnologije dolazimo do sistema u kome danas živimo, sistema koji je rezultat četvrte industrijske revolucije, revolucije koja spaja materijalnu i virtuelnu sferu svakog vida postojanja i poslovanja, koju prati proces globalizacije i centralizacije kapitala i formiranje novog svetskog poretka. (Ilić, B., 2016) U teoriji četvrta industrijska revolucija trebalo bi da na globalnom nivou poveća prihode i poboljša kvalitet ljudskog života. (Đuričin, S., 2018) U praksi je to malo drugačije, jer te benefite ostvaruju samo oni pojedinci koji mogu da je priušte i koji imaju pristup digitalnom svetu te direktno utiče na formiranje velike nejednakosti jer pre svega anulira mehanizme tržišta rada kroz svoju sveobuhvatnost delovanja. Ovo informatičko društvo (Ilić B., 2003) utiče negativno na poljoprivrednu proizvodnju jer kao teoriju vrednosti priznaje subjektivnu teoriju vrednosti koja se zasniva na fluktuaciji cena oskudnih dobara i preferencijama potrošača (Mazzucato M., 2020).

U radu smo izvršili analizu poljoprivrednih gazdinstava u Jablaničkom okrugu sa akcentom na opštinu Bojnik kao jednu od najnerazvijenijih opština u Republici. Kao eksterne sekundarne izvore podataka smo koristili podatke iz Registra poljoprivrednih gazdinstava o broju registrovanih gazdinstava za period 2017-2022 godina, kao i podatke Republičkog zavoda za statistiku o izvršenoj Anketi o strukturu poljoprivrednih gazdinstava u Republici Srbiji 2018. godine.

Poljoprivredna gazdinstva

Poljoprivredno gazdinstvo je tehnički i ekonomski samostalna proizvodna jedinica koja ima jedinstveno upravljanje i na kojoj privredno društvo, zemljoradnička zadruga, ustanova ili drugo pravno lice, preduzetnik ili porodično poljoprivredno gazdinstvo obavlja poljoprivrednu proizvodnju kao primarnu ili sekundarnu delatnost. (Munćan, P., 2017)

Od 1. oktobra do 30. novembra 2018. godine, Republički zavod za statistiku sproveo je Anketu o strukturi poljoprivrednih gazdinstava, 2018. Anketirano je 120 000 poljoprivrednih gazdinstava, gde su podaci prikazani u tabeli 1.

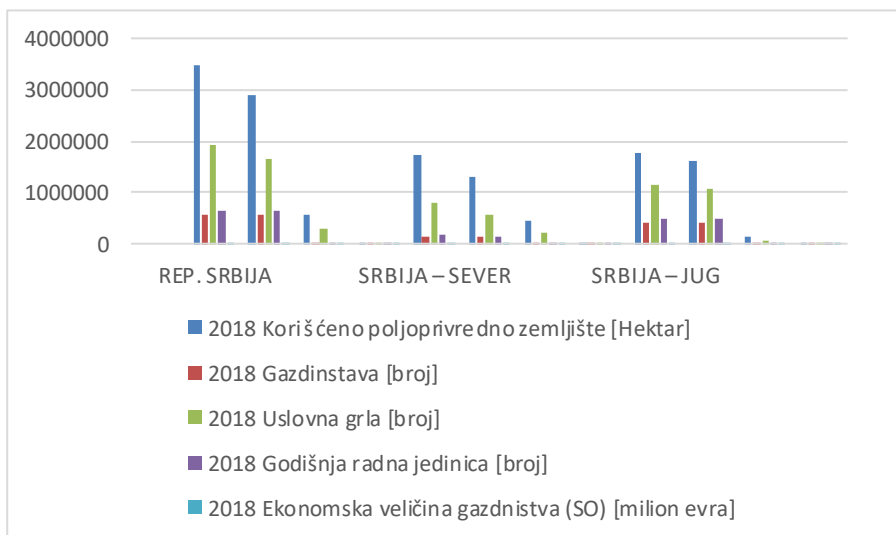
Tabela 1: Podaci o poljoprivrednom zemljištu, broju stoke, mehanizaciji, radnoj snazi na gazdinstvima i primenjenim agrotehničkim merama

			2018				
Teritorija - NSTJ	Veličina KPZ	Pravni status	Korišćeno poljoprivredno zemljište [Hektar]	Gazdinstava [broj]	Uslovna grla [broj]	Godišnja radna jedinica [broj]	Ekonomska veličina gazdinstva (SO) [milijon evra]
REP. SRBIJA	Ukupno	Ukupno	3475894	564541	1933840	645733.12	4879
		porodično gazdinstvo	2916125	562895	1651568	627406.28	4221
		pravno lice	557866	1373	276370	17576.92	646
		preduzetnik	1903	272	5902	749.99	12
SRBIJA – SEVER	Ukupno	Ukupno	1719899	157103	784606	163381.75	2321
		porodično gazdinstvo	1287300	156138	562421	148957.4	1760
		pravno lice	431356	853	221200	14118.23	557
		preduzetnik	1242	112	985	306.12	4
SRBIJA – JUG	Ukupno	Ukupno	1755995	407438	1149234	482351.37	2558
		porodično gazdinstvo	1628826	406758	1089147	478448.88	2461
		pravno lice	126509	520	55170	3458.69	89
		preduzetnik	660	161	4917	443.8	8

Izvor: <https://data.stat.gov.rs/Home/Result/1300020101?languageCode=sr-Latn>

Navedenu tabelu možemo prikazati i grafički:

Grafikon 1: Podaci o poljoprivrednom zemljištu, broju stoke, mehanizaciji, radnoj snazi na gazdinstvima i primenjenim agrotehničkim merama

Izvor: izrada autora

Najviše poljoprivrednih gazdinstava ima u regionu Šumadije i Zapadne Srbije (242 636), zatim u regionu Južne i Istočne Srbije (164 802), dalje u regionu Vojvodine (127 070) i na kraju beogradski region broji 30 033 gazdinstava.

U odnosu na rezultate popisa poljoprivrede iz 2012. godine kao bitnije zaključke možemo izdvojiti:

- Broj poljoprivrednih gazdinstava se smanjio za 10%,
- Broj porodičnih gazdinstava se smanjio za 10%, najveći broj se smanjio na teritoriji Vojvodine (13%),
- Broj gazdinstava u svojstvu pravnog lica se smanjio za 38%,
- Prosečna površina korišćenog zemljišta po domaćinstvu se povećala u Vojvodini više od 50%,
- 77% gazdinstava se bave stočarstvom gde je ukupan broj grla goveda smanjen za 3%,
- Prosečan broj članova i stalno zaposlenih na porodičnim gazdinstvima je 2,4 gde se prosečna starost nosioca gazdinstva povećala na 61 godinu,
- Gazdinstva u kojima su nosioci mlađji od 40 godina života se smanjio za 34%.

Jablanički okrug kome pripada opština Bojnik obuhvata grad Leskovac i opštine Vlasotince, Lebane, Bojnik, Medveđa i Crna Trava kako je prikazano na slici 2.

Slika 2: Jablanički upravni okrug

Izvor: <http://jablanicki.okrug.gov.rs/?lang=sr>

Prema organizacionom obliku, poljoprivredna gazdinstva na teritoriji Jablaničkog upravnog okruga u 2022. godini možemo klasifikovati u sledećoj tabeli.

Tabela 2: Broj gazdinstava u Jablaničkom okrugu prema organizacionom obliku

* - broj gazdinstava ukupno ** - broj gazdinstava aktivna	Bojnik		Crna Trava		Lebane		Leskovac		Medveđa		Vlasotince	
	*	**	*	**	*	**	*	**	*	**	*	**
porodično poljoprivredno gazdinstvo	1502	1425	209	177	2795	2650	10732	10126	960	913	3240	3007
preduzeće	5	4	2	2	7	5	34	31	0	0	6	6
preduzetnici	1	1	0	0	2	2	14	14	0	0	4	4
zemljoradničke zadruge	1	0	2	1	1	1	9	9	0	0	1	1
poljoprivredno gazdinstvo sa statusom pravnog lica	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0
naučno istraživačke organizacije	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0

Izvor: podaci preuzeti sa <https://data.gov.rs/sr/datasets/rpg-broj-svikh-registrovanikh-poljoprivrednih-gazdinstava-aktivna-gazdinstva/>

Iz prikazane tabele se vidi da većinu gazdinstava u Jablaničkom okrugu čine porodična poljoprivredna gazdinstva.

Utvrđimo sada za 2022. godinu aritmetičku sredinu broja aktivnih gazdinstava u Jablaničkom okrugu po formuli

$$\mu = \frac{1}{N} \sum_{i=1}^N a_i,$$

gde N predstavlja broj opština u Jablaničkom okrugu dok a predstavlja broj aktivnih gazdinstava i koji je procenat njih udaljen od aritmetičke sredine do:

- jedne standardne devijacije, tj. u intervalu $\mu - \sigma$, $\mu + \sigma$;
- dve standardne devijacije, tj. u intervalu $\mu - 2\sigma$, $\mu + 2\sigma$;
- tri standardne devijacije, tj. u intervalu $\mu - 3\sigma$, $\mu + 3\sigma$.

Gde ćemo standardnu devijaciju računati po formuli

$$\sigma = \sqrt{\frac{1}{N} \sum_{i=1}^N (x_i - \mu)^2}$$

gde N predstavlja broj opština u Jablaničkom okrugu, μ aritmetičku sredinu, a x_i – i-ti član skupa.

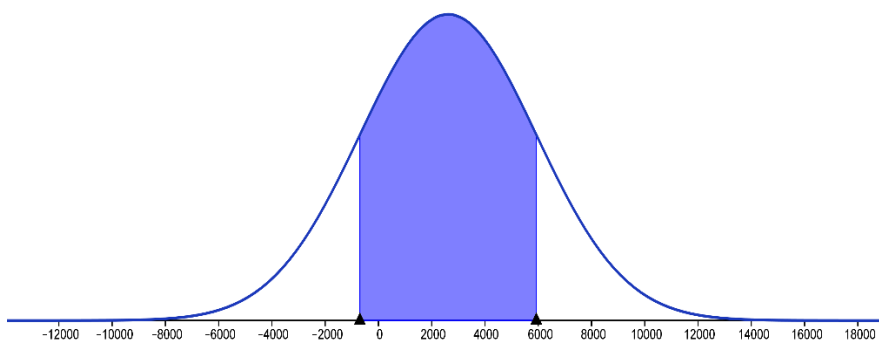
Tabela 3: Obračun intervala odstupanja

Interval		Broj	Procenat
-698.127	5927.842	5	83
-4011.11	9240.826	5	83
-7324.1	12553.81	6	100

Izvor: proračun autora

Kako možemo primetiti standardna devijacija je niska, i možemo zaključiti da broj aktivnih domaćinstava blago variraju oko srednje vrednosti, što možemo videti na sledećem grafikonu.

Grafikon 2: Standardna devijacija aktivnih gazdinstava Jablaničkog okruga

Izvor: obračun autora

Kada govorimo o opštini Bojnik, možemo reći da ona pripada najnerazvijenijim (oko 40% republičkog proseka) i najmanjim (264km²) opštinama Republike Srbije. Nalazi se van značajnijih magistralnih saobraćajnica, 2/3 teritorije se nalazi na brdsko-planinskom području što dodatno otežava konfiguraciju mreže naselja i raspored privrednih aktivnosti.

Prema rezultatima popisa iz 2011. godine, opština Bojnik ima ukupno 11.104 stanovnika što je prikazano u tabeli 4.

Tabela 4: Stanovnici opštine Bojnik

Ukupno	11104
Muško	5609
Žensko	5495

Izvor: <https://opendata.stat.gov.rs/odata/>

U nastavku smo prikazali rezultate sa izvršene gore pomenute Ankete iz 2018. godine samo za teritoriju opštine Bojnik.

Tabela 4: Broj gazdinstava na teritoriji opštine Bojnik od 2017-2022

* - broj gazdinstava ukupno ** - broj gazdinstava aktivna	2017		2018		2019		2020		2021		2022	
	*	**	*	**	*	**	*	**	*	**	*	**
porodično poljoprivredno gazdinstvo	1530	1287	1549	1312	1549	1338	1473	1371	1502	1425	1502	1425
preduzeće	4	4	4	4	4	4	5	5	5	4	5	4
preduzetnici	0	0	0	0	0	0	0	0	1	1	1	1
zemljoradničke zadruge	1	0	1	0	1	0	1	0	1	0	1	0
poljoprivredno gazdinstvo sa statusom pravnog lica	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0
naučno istraživačke organizacije	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0

Izvor: podaci preuzeti sa <https://data.gov.rs/sr/datasets/rpg-broj-svikh-registrovanikh-poljoprivrednih-gazdinstava-aktivna-gazdinstva/>

Iz prikazane tabele se vidi da većinu gazdinstava čine porodična poljoprivredna gazdinstva koja su upisana u Registar poljoprivrednih gazdinstava. Treba naglasiti da na teritoriji opštine Bojnik kao i u celoj Južnoj Srbiji danas većina gazdinstava poseduje minimalne proizvodne potencijale koji se ogledaju kroz nikakvu moć akumulacije, staru radnu snagu, i ekonomskom i moralnom zastarelošću mehanizacije, tako da kada bi i htela, poljoprivredna gazdinstva ne bi mogla da izvrše transformaciju iz nekomercijalnih u komercijalne, jer to podrazumeva veoma velike podsticajne mere koje seljaci ne koriste jer nisu dovoljno informisani o eventualnim paketima mera koje se daju kako na republičkom tako i na lokalnom nivou.

Zaključak

Na kraju možemo zaključiti da porodična poljoprivredna gazdinstva dominiraju u Jablaničkom okrugu i koriste više od 90% poljoprivrednog zemljišta čija je glavna negativna karakteristika usitnjenost i rasparčanost poseda što onemogućava efikasno korišćenje zemljišnih potencijala. Ovo zbog toga što se ne isplati angažovanje savremene tehnologije. Sledeći problem je demografske prirode, jer sve veći broj mladih rešava da traži posao u urbanim, gradskim sredinama.

Literatura

1. Đuričin, S., Beraha, I., & Bodroža, D. (2018). Alternatives for exiting the loss zone for medium-sized agricultural enterprises in the Republic of Serbia. *Ekonomika poljoprivrede*, 65(1), 391-411. <https://doi.org/10.5937/ekoPolj1801391D>
2. Ilić, B. (2003). *Informatičko društvo i nova ekonomija*. SD Public.
3. Ilić, B. (2019). Cena zemlje kao faktor održivog razvoja. *Održivi razvoj*, 1(2), 7-16. <https://doi.org/10.5937/OdrRaz1902007I>
4. Ilić, B., Praća, N., & Kolarski, I. (2016). Modern economic and political aspects of the new world order. *Oditor*, 2(3), 49-62. <https://doi.org/10.5937/Oditor1603049I>

5. Koprivica, R., Veljković, B., Gavrilović, M., Šiljić, A., Rašković, V., Stošić, N., Terzić, D., & Đokić, D. (2021). Equipment and engagement of mechanization on the family agricultural farm. *Poljoprivredna tehnika*, 46(4), 74-83. <https://doi.org/10.5937/PoljTeh2104074K>
6. Mazzucato M., (2020), *The value of everything making and taking in the global economy*, Public Affairs, New York,
7. Munćan, P., & Božić, D. (2017). Farm size as a factor of employment and income of members of family farms. *Ekonomika poljoprivrede*, 64(4), 1483-1498. <https://doi.org/10.5937/ekoPolj1704483M>
8. Simonović, Z., Mihailović, B., & Ćurčić, N. (2017). Structure of agricultural distributions in the Republic of Serbia, by the surface of agricultural land. *Poslovna ekonomija*, 11(2), 247-259. <https://doi.org/10.5937/poseko12-15416>
9. Zakon o poljoprivredi i ruralnom razvoju ("Sl. glasnik RS", br. 41/2009, 10/2013 - dr. zakon, 101/2016, 67/2021 - dr. zakon i 114/2021)

ANALYSIS OF AGRICULTURAL FARMS IN JABLANICA DISTRICT WITH EMPHASIS ON BOJNIK MUNICIPALITY¹³

Dalibor Krstic¹⁴, Snezana Krstic¹⁵, Bojan Brajković¹⁶

Abstract

Unfortunately, the Republic of Serbia has no perspective of access to the new global capital market, because the painstaking, still unfinished transition process has destroyed any competitive market potential. Agricultural production is still one of the main economic branches. Agricultural land is one of the most important factors of agricultural production. It is often the subject of contention both locally and internationally across all uses as centers of power force the use of agricultural land for non-productive purposes.

Key words: *economy, RPG, population census, agriculture, municipality of Bojnik*

Datum prijema / Date of arrival: 14.11.2022.

Datum prihvatanja / Accepted date: 26.12.2022.

¹³ The work is the result of scientific research work on the project "Possibility of transferring knowledge from bookkeeping to agricultural farms of Bojnik municipality", co-financed by the Ministry of Agriculture, Forestry and Water Management of the Republic of Serbia, number 400-00-00010/53/2022-02 dated 26.12.2022.

¹⁴ Assistant professor, School of economics and management studies Kragujevac, Republic of Serbia, e-mail: dal.krstic@gmail.com

¹⁵ Associate professor, University of defence, Republic of Serbia, e-mail: snezanakrstic17@gmail.com

¹⁶ Ph.D student, University of Business Studies, Banja Luka, Bosnia and Herzegovina, e-mail: brajkoboy@gmail.com

ULOGA TURISTIČKIH VODIČA U RAZVOJU I PROMOCIJI EKOTURIZMA

Goran Jević¹⁷

Pregledni rad

doi: 10.5937/OdrRaz2202029J

УДК: 338.48-057.166

338.48-6:502/504

Rezime

Kao jedna od najznačajnijih profesija u turizmu, turističko vođenje je odavno našlo primenu u turističkoj praksi, dok je, sa druge strane, dugo bilo zapostavljeno u akademskim radovima. Sve veća zainteresovanost ljudi za odmor u prirodi, povećana zabrinutost za probleme zaštite životne sredine i pojava obrazovanih turista u tom pogledu, dovela je do popularizacije posebnog oblika turizma, poznatog pod nazivom ekoturizam. U tom smislu, cilj rada je da istraži i opiše ulogu koju turistički vodiči imaju u razvoju i promociji ekoturizma. Metodologija u radu podrazumeva: definisanje i konceptualizaciju pojmova turističkog vođenja i ekoturizma, opis njihove uloge u savremenom turističkom poslovanju i naposletku identifikaciju uloge koju interpretacija i narativ imaju u kreiranju doživljaja i iskustva turista i posledično formiranje reputacije destinacija ekoturizma, kao i razvoj i promociju samog ekoturizma. Jedan od zaključaka u radu je da je turistički vodiči imaju veoma značajnu ulogu u promociji ekoturizma, zbog čega je neophodna stalna edukacija kadrova iz ove oblasti.

Ključne reči: ekoturizam, promocija, turistički vodič, interpretacija

Uvod

Brojne promene na globalnom nivou, poput, "savremenog načina života", razvoja saobraćajnih sredstava, informacionih tehnologija i digitalnih medija, kao i činjenica da su današnji turisti sve više obrazovani i zahtevniji u pogledu kvaliteta usluga u velikoj meri su

¹⁷ Akademija strukovnih studija Beograd, odsek Visoka turistička škola, Bul. Zorana Djindjića 152a, Beograd, Srbija, e-mail: jevicg@visokaturisticka.edu.rs

uticale i na promene u turizmu. Jedna od najznačajnijih promena je i sve veće interesovanje turista za tzv. selektivne oblike turizma. U tom smislu, Jovanović (2013) smatra da je do osamdesetih godina uobičajni oblik turizma “sunca i mora” bio najvažnije opredeljenje kod putovanja, a da su poznata mesta na primorju okupljala kako pojedince tako i masovne grupe turista radi organizovanog odmora. Nasuprot tome, kako navodi autorka, u poslednje vreme veliki broj turista pokušava da zadovolji različite težnje preko novih posebnih oblika turizma.

Jedan od najznačajnijih selektivnih oblika turizma je ekoturizam, nastao, između ostalog usled sve većeg interesovanja ljudi za prirodu i aktivnosti vezane za nju. Kao takav, ekoturizam pokazuje značajan rast na globalnom nivou, kako u pogledu broja turista koji se uključuju u njega, tako i prema doprinosu ekonomiji, pre svega nerazvijenih oblasti. Prema Svetskoj turističkoj organizaciji (UNWTO), definicija ekoturizma odnosi se na oblike turizma koji imaju sledeće karakteristike:

- Svi oblici turizma zasnovani su na prirodi, u kojima je glavni motiv turista posmatranje i uvažavanje prirode kao i tradicionalnih kultura koje preovlađuju u prirodnim područjima;
- Sadrže obrazovne i interpretativne aktivnosti;
- Uglavnom, ali ne isključivo, organizuju ga turoperatori specijalizovani za manje grupe. Partneri pružaoca usluga na destinacijama obično su mala preduzeća u lokalnom vlasništvu;
- Minimizira se negativni uticaj na prirodu i socio-kulturno okruženje;
- Podržava održavanje prirodnih područja koja se koriste kao ekoturističke atrakcije kroz: stvaranje ekonomskih koristi za zajednice domaćina, organizacije i organe vlasti koji upravljaju prirodnim područjima u svrhu očuvanja; pružanje alternativnih mogućnosti zapošljavanja i izvora prihoda za lokalne zajednice; podizanje svesti o očuvanju prirodnih kulturnih dobara, kako kod meštana tako i kod turista.

Jedan od najvažnijih društvenih doprinosa ekoturizma je i njegova edukativna uloga. U kontekstu navedenog, veoma značajnu ulogu imaju turistički vodiči, koji putem interpretacije vrše edukaciju turista u pogledu zaštite životne sredine i podsticanja ljudi ka odgovornom

ponašanju. Turisti su nezavisno od vrste ekodoživljaja upućeni na turističkog vodiča, smatraju Haig i McIntyre (prema: Rabotić, 2011:92) definišući, pri tom, ekoturističkog vodiča kao osobu koja je "zaposlena na komercijalnoj ili volonterskoj osnovi, ko vodi turiste, bilo da to oni plaćaju ili ne, po području ili na mestu od prirodnog i/ili kulturnog značaja, koristeći principe ekoturizma i interpretacije."

Pored edukativne, turistički vodič utiče i na kreiranje reputacije ekoturističke destinacije, bazirane na doživljaju i ličnom iskustvu turista, u čemu interpretacija ima važnu ulogu. Takođe, ništa manji značaj nema ni uloga turističkog vodiča u razvoju (održivi, ekonomski i sl.) ekoturističke destinacije, kao i njenoj promociji, ali i promociji ekoturizma kao posebne oblasti turizma.

Rad je strukturiran u tri celine, koje su ujedno bile predmet istraživanja. Nakon uvodnih razmatranja, prvi deo je posvećen definisanju i konceptualizaciji pojma ekoturizma, kao i njegovom značaju za savremeni turizam. U drugom delu razmatran je pojam turističkog vođenja i turističkih vodiča, dok je treći deo posvećen ulozi koju turistički vodiči imaju u razvoju i promociji ekoturizma, sa posebnim naglaskom na značaj interpretacije u tom procesu.

Konceptualizacija pojma ekoturizma

Kiper (2013:773) definiše ekoturizam kao alternativni turizam koji podrazumeva obilazak prirodnih područja a koji za svrhu ima učenje, proučavanje ili obavljanje ekološki prihvatljivih aktivnosti, odnosno turizam zasnovan na iskustvu i doživljaju prirode koji omogućava privredni i društveni razvoj lokalnih zajednica. Fokusira se prvenstveno na izučavanje i upoznavanje prirode, njenog pejzaža, flore, faune i njihovih staništa, kao i kulturnih artefakata sa lokaliteta. Isti autor navodi da ekoturizam pomaže u razvoju zajednice obezbeđujući alternativne izvore sredstava za život lokalne zajednice koji joj pomažu da bude održivija. Njegov cilj je očuvanje resursa posebno biološke raznovrsnosti i održavanje održivog korišćenja resursa koji donose ekološko iskustvo putnicima kako bi očuvali ekološku sredinu i stekli ekonomsku korist. Međutim, postizanje ciljeva u ekoturizmu zavisi od toga da li su ekološki i ekološki održivi resursi i ekonomski održivi.

Stojanović (2005:126) smatra da je ekoturizam antipod masovnom turizmu, pa se još može nazvati alternativnim turizmom, jer se bazira

na nemasovnosti, odgovornosti turista, autentičnim doživljajima i maksimalno smanjenom dejstvu na okolno okruženje. Isti autor dalje zapaža da je ekoturizam značajan i za unapređenje položaja i ugleda turističke delatnosti, jer čini kvalitetnijim status zaštićenih prirodnih dobara, ali i lokalnog stanovništva. Štetić (2007) navodi da ekoturizam aktivno utiče na lokalno stanovništvo kao i da pospešuje zaštitu prirode. Prema Wood (2002:13) principi ekoturizma su sledeći:

- Minimiziranje negativnih uticaja na prirodu i kulturu koji mogu naneti štetu destinaciji.
- Obrazovanje turista o važnosti zaštite.
- Naglašavanje značenja odgovornog poslovanja koje deluje u saradnji sa lokalnim organima i sa stanovništvom u cilju zadovoljavanja lokalnih potreba i stvaranja koristi od zaštite.
- Direktni prihodi od zaštite i upravljanja prirodnim i zaštićenim oblastima.
- Naglašavanje potrebe za stvaranjem regionalnih turističkih planova zona i za planovima upravljanja posetiocima namenjenih regionima i oblastima prirode za koje je odlučeno da postanu eko destinacije.
- Naglašavanje upotrebe osnovnih environmentalnih i društvenih studija kao i dugoročnih programa nadgledanja, da bi se procenili i minimizirali uticaji
- Težnja za maksimiziranjem ekonomskih koristi za zemlju domaćina, lokalno preduzetništvo i zajednice, naročito za stanovništvo koje živi u i oko prirodnih i zaštićenih oblasti.
- Težnja da se obezbedi da razvoj turizma ne prevazilazi društvene i environmentalne granice prihvatljivih promena određenih od strane istraživača u saradnji sa lokalnim stanovništvom.
- Oslanjanje na infrastrukturu koja je razvijena u skladu sa životnom sredinom, minimiziranje upotrebe fosilnih goriva, očuvanje lokalnog biljnog i divljeg životinjskog sveta i uklapanje u prirodno i kulturno okruženje.

Prema definiciji ekoturizma, kao i prema osnovnim principima može se zaključiti da destinacija ekoturizma uključuje sledeće sadržaje:

- Zaštićena prirodna dobra (uglavnom nacionalne parkove) ili

predele sa očuvanim prirodnim karakteristikama i bogatim biodiverzitetom, u kojima je intezitet izgrađenog i urbanizovanog na izuzetno niskom nivou, i u kojima turizam ne ide na štetu izvornih prirodnih karakteristika;

- Oblasti i objekti za rekreaciju moraju biti usklađeni sa prirodnim kapacitetima, dok turističke staze zajednički koriste kako turisti, tako i lokalno stanovništvo, takođe, na stazama je zastupljena turistička signalizacija od ekološki prihvatljivog materijala;
- Preduzeća koja daju turističke usluge (hoteli, restorani) moraju biti u vlasništvu lokalne zajednice, a njihova arhitektura i ambijent moraju naglašavati lokalno nasleđe i kulturu;
- Lokalno stanovništvo koje je svesno svog kulturnog identiteta i spremno da učestvuje u promociji lokalnog nasleđa kroz osmišljavanje turističkih manifestacija, kao i na druge originalne načine (tu spada i promocija ruralnih vrednosti);
- Prijateljski odnos ekoturista i lokalnog stanovništva, koji ne samo da neće odvajati staze njihovog kretanja, nego će podsticati njihovo druženje, u prirodi, restoranima, prodavnicama suvenira (Stojanović, 2006:167).

Hrabovski-Tomić (2008:77) smatra da je nastanak ekoturizma rezultat izvesnog broja trendova, uključujući i postepeno starenje turističke populacije, zastarivanje klasičnog odmora tipa “sunce zabava“, sve veća ekološka svest javnosti, povećana briga o fizičkoj kondiciji i zdravlju koju izražavaju potrošači na glavnim turističkim tržištima. Kao rezultat nekih ili svih ovih faktora, jedan broj glavnih destinacija sada gleda na ekoturizam kao na sve značajniji aspekt svog turističkog proizvoda.

Genov (2008:71) nabraja i objašnjava vidove ekoturizma koje svrstava u nekoliko grupa:

- ***Treking ili pešački turizam*** - ove ture ne zahtevaju specijalnu opremu i turistima pružaju uživanje u prirodi, emocionalno opuštanje a odlične su i za sticanje kondicije. Ipak, treba biti obazriv pošto turisti pešaci mogu prirodi da nanesu kako estetsku, tako i ozbiljnu ekološku štetu. Estetska šteta vezana je, pre svega, za smeće koje iza sebe ostavljaju turističke grupe, praćene uglavnom neprofesionalnim i turistički neobrazovanim vodičima.

- **Putovanje sa naučnicima - prirodnjacima** - npr. upoznavanje sa tropskim rastinjem, šumama, stepama ili tundrama, posmatranje životinjskog sveta, posmatranje ptica, posmatranje insekata, posmatranje riba. Iz kategorije ovih putovanja svakako je najpoznatija tura pod nazivom safari ili fotosafari.
- **Putovanje na biciklu** - podrazumeva obilazak mnogih regija potpuno ekološkim prevoznim sredstvom. Postoje tri vrste bicikala: kros bicikl, maunti bajk, i bicikl za ravne puteve.
- **Konjički turizam** - jahaće i tovarne životinje intenzivno se koriste u ekološkom turizmu, kako za prevoz turista, tako i za prevoz tereta. Potencijalna raznovrsnost konjičkih maršuta je ogromna: one mogu da prolaze kroz brdovite, ali i kroz peščane predele s dinama, čak i kroz predele prekrivene snežnim pokrivačem, koji može biti visok od 50 do 80cm.
- **Ekoture na rekama** - rečne ture se razlikuju po prevoznim sredstvima, ali i po složenosti same maršute. Vožnja čamcem, kajaking, splavarenje i jedriličarstvo, sami po sebi ne predstavljaju opasnost za prirodnu okolinu. Negativne ekološke posledice ovih tura vezane su za nemaran odnos turista prema vodi.
- **Eko ture na moru** - na moru, posebno popularan vid turizma je dajving (plivanje sa maskom ili ronjenje s bocom kiseonika). Omiljeno mesto za ronjenje turista su delovi mora sa koralnim dnom, tj. mesta koralnog grebena. Koralni grebeni spadaju u najlepša, ali najkrhija dela prirode.
- **Speleoturizam** - zahteva posebno pažljiv odnos prema određenom ekosistemu. Najznačajniji turistički resursi speleoturizma su pećine i pećinski kompleksi.

Definisanje uloge turističkog vodiča u savremenom turizmu

Analizirajući definicije turističkog vodiča Rabotić (2011:23) smatra da je turistički vodič osoba koja vodi turiste, pokazuje određenu lokaciju ili turističke znamenitosti, tumači ih, ali i pomaže turistima kroz savetovanje.

Anđelković (2017:62) primećuje da je posao turističkog vodiča veoma kompleksan i da se za isti treba valjano pripremiti i imati dobro obrazovanje i želju da se trajno radi na širenju vidika. Štetić (2003)

navodi da je u radu turističkog vodiča procena situacije izuzetno važan element pošto se turistički vodič često sreće sa mnoštvom nepredviđenih događaja o kojima treba doneti ispravnu odluku. Prva procena odnosi se na vizualnu procenu grupe u celini i to prema polnoj i starosnoj strukturi, vrsti, ili individualno za svakog putnika prema zanimanju, profesiji, godinama. Tom prilikom se obavlja selektiranje povoljnih i nepovoljnih atributa bilo kod pojedinca ili kod grupe. Za kvalitetnu turu od posebne je važnosti da turistički vodiči prođu obaveznu obuku koja se razlikuje od zemlje do zemlje. U Srbiji, ministarstvo turizma organizuje polaganje stručnog ispita i izdavanje licence za turističkog vodiča. Sam ispit se sastoji iz praktičnog i teorijskog dela.

Rabotić (2011) primećuje da je obuka turističkih vodiča u zemljama koje su članice EU organizovana putem evropskog standarda sa oznakom EN 15565 iz 2008. godine. Ovaj dokument je originalno publikovan na tri jezika-engleskom, nemačkom i francuskom. Standard EN 15565 utvrđuje minimalne zahteve za obuku i programe za sticanje kvalifikacije stručnih turističkih vodiča. Trening (obuka) mora da traje najmanje 600 sati i sadrži predavanja, učenje na daljinu, terensku nastavu, istraživanje i realizaciju zadatah slučajeva.

Za vođene dobre ekoture potrebno je da vodič kroz dobru interpretaciju predstavi određenu destinaciju grupi na zanimljiv način, često u vidu zanimljive priče.

Edukacija o ekološkoj životnoj sredini i interpretacija su dve različite aktivnosti. Obe odlikuju sličnosti kao što su slični prirodni resursi, ekološke teme i obe imaju za cilj povećanje svesti i razumevanje životne sredine. Razlika je u tome što je interpretacija više povezana sa "nezarobljenom" publikom, koja je otvorenija za sticanje novih znanja i iskustava, različitog uzrasta, porekla, očekivanja, i uključuje kratkoročne, najčešće pojedinačne programe. Kao glavni cilj interpretacije ističe se inspiracija i povećanje rekreativnog iskustva. Postoji mnogo razloga zbog kojih su nacionalni parkovi i brojni programi iz oblasti ekoturizma u velikoj meri popularni i zašto ljudi biraju specifična mesta za posetu. Možda su glavni motivi za posetu teme, priče i rekreativne mogućnosti koje nude. Svi ljudi koji pretražuju sajtove u potrazi su za nečim što je njima važno, što je predmet njihovog interesovanja. Oni nastoje da povežu svoja lična interesovanja sa iskustvima i avanturama koje se nude na mestima koja

posećuju. *Interpretacija* je upravo ta koja može da kreira simbiotski odnos između posetilaca i mesta koja posećuju, i deluje kao katalizator za pokretanje i poboljšanje ovog odnosa. Veze kreirane kroz interpretativno iskustvo može navesti ljude na preduzimanje akcije (Klitsounova, 2020:61).

Genov (2008:57) primećuje da postoji stotine specijalizovanih organizovanih putovanja i malih smeštajnih objekata u oblastima prirode koji omogućavaju malim grupama da vide jedinstveno prirodno okruženje i kulture uz pratnju lokalnih vodiča. Ovi vodiči su obučeni da predstave kulturni i environmentalni ambijent koji su posetioci došli da otkriju. Turistički vodiči se takođe usredsređuju na pomoć putnicima da razviju bolje osećanje za to kako putovati i kako pravilno doprineti zaštiti životne sredine, kulturnom opstanku i drugim važnim pitanjima održivog razvoja.

Wood (2002) navodi karakteristike dobre ekoture a to su:

- Nudi podatke o kulturnoj zajednici i životnoj sredini koji će biti posećeni.
- Nudi u pismenoj formi pre polaska na put i tokom puta usmene smernice za adekvatno oblačenje i ponašanje.
- Pruža precizno informisanje nakon dolaska turista u određnu destinaciju o njenim političkim, društvenim i geografskim karakteristikama, kao i o njenim političkim, društvenim i environmentalnim izazovima.
- Pruža temeljne usluge vodiča tokom puta, što obavljaju dobro obučeni turistički vodiči tzv. Lokalci.
- Pruža mogućnosti za susretanje i razmenjivanje uzajamnog uticaja sa lokalnim zajednicama u okruženjima koja što se tiče kupovine ili prodaje očigledno nisu samo komercijalno mesto.
- Razvijaju shvatanje za tradiciju lok. stanovništva kao i za svakodnevni život zajednice
- Nudi šansu lokalnim nevladinim organizacijama da daju svoje učešće.
- Omogućavaju da ulaz u park budu u potpunosti plaćen.
- Pruža boravak usaglašen sa lokalitetom.

Uloga interpretacije u promotivnim aktivnostima ekoturizma

Ulogu turističkih vodiča u ekoturizmu potrebno je, pre svega, posmatrati kroz kreiranje reputacije određene destinacije koju karakteriše ekoturizam, sa jedne, kao i promociju, kako same destinacije, tako i ove oblasti turizma, uzimajući u obzir sve njene specifičnosti i odlike, sa druge strane. U osnovi ovog pristupa nalazi se interpretacija atrakcija ekoturizma bazirana na narativu, odnosno *storytelling*-u. Način interpretacije u velikoj meri određuje kako će turista doživeti određenu atrakciju (posledično i samu destinaciju) i kakva će iskustva steći. Upravo doživljaji i iskustva predstavljaju jednu od ključnih dimenzija reputacije (Pavković, 2022), pri čemu dobra reputacija ima pozitivne implikacije na destinacije, između ostalih i ekoturizma, kao što su: konkurentnost (Morgan i Huertas, 2011), zadovoljstvo turista (Artigas et al., 2015), davanje preporuke drugima (Garín-Muñoz i Moral, 2017) i sl.

U ekoturizmu, smatra Periera (2005), interpretacija od strane turističkog vodiča stvara i oblikuje iskustva za turiste, dodajući, pri tom, novu vrednost za proizvod. Isti autor iznosi da je uloga vodiča je evoluirala od jednostavnog upravljanja logistikom obilaska ka glavnom doprinosu iskustvima posetilaca. Vearing & Neil (prema: Yamada, 2011) navode da turističko vođenje ima niz potencijalnih prednosti za ekoturizam, kao što su promocija, rekreacija, obrazovanje, upravljanje, očuvanje i ekonomija. I Veiler i Ham (prema: Yamada, 2011) ističu značaj turističkog vođenja za promociju ekoturizma i dodaju da vođenje ima "vitalnu ulogu u uspostavljanju veze između ljudi i mesta u ekoturizmu jer nastoji da stvori intelektualnu, emocionalnu, pa čak i duhovnu vezu između ljudi i mesta". Vrlo slično, Povell i Ham (prema Pereira i Mykletun, 2012) smatraju da ponašanje vodiča i veština interpretacije mogu proizvesti kvalitetna iskustva za turiste koja će kod njih doprineti razvijanju emocionalnih veza sa destinacijom zbog čega oni postaju "njeni prijatelji i pristalice.

Da bi na pravi način uticao na doživljaje i iskustva turista, ali i promovisao određenu destinaciju ekoturizma, neophodno je da poseduje adekvatna znanja i veštine iz oblasti verbalne i neverbalne komunikacije. Polazeći od značaja znanja, veštine komunikacije i kvaliteta interpretacije kao ključnih faktora informisanosti i satisfakcije ekoturista, Rabotić (2011: 186) posebno akcentuje harizmu turističkih vodiča, kao ličnu "magiju" pojedinca, s obzirom na to da ona predstavlja odliku najuspešnijih lidera, ljudi koji su omiljeni i zbog koje

ih drugi smatraju posebnima, osobinu zbog koje ljudi osećaju njihovu privlačnu snagu i zbog čega harizmatični vodiči "osvajaju grupu na prvi pogled" i sl. Pored harizme, kao neizostavne osobine za kvalitetnu interpretaciju, dobar vodič bi morao i da poseduje entuzijazam za posao koji obavlja, spremnost na interakciju sa turistima, da bude ljubazan, srdačan, dostupan i predusretljiv, poseduje empatiju za potrebe turista i sl. Međutim, zbog specifičnog karaktera ekoturizma i vodiči treba da svoje ponašanje, odevanje i osobine prilagode ovim osobenostima. Tako, na primer, poželjno je da vodič bude adekvatno obučen, odnosno da garderoba ne odudara previše od prirodnog ambijenta, pogotovo ne da bude u suprotnosti sa prirodom i porukom koju šalje u vezi ekološki odgovornim ponašanjem. Postoje i osobine vodiča koje se posebno cene u oblasti ekoturizma, kao što su smirenost, hrabrost i samopouzdanje tokom vođenja u pojedinim nacionalnim parkovima u Africi gde često dolazi do bliskog susreta između divljih životinja i turista.

Weiler & Ham (2001) navode pet osnovnih principa koji su od posebnog značaja za turističke vodiče u ekoturizmu:

- Interpretacija nije podučavanje u akademskom smislu (vodiči nisu učitelji u smislu da ekoturisti savladaju i pamte sve informacije);
- Interpretacija mora biti prijatna za posetioce (interpretacija mora da bude prijatna i zabavna čak i za ekoturiste koji se smatraju tradicionalno "ozbiljnim");
- Interpretacija mora biti relevantna za posetioce (interpretacija mora biti povezana sa interesovanjima ekoturista i karakterima njihovih ličnosti, zbog čega je ova komunikacija "lična" jer predstavlja nešto što je ovoj kategoriji turista važno i značajno);
- Interpretacija mora biti dobro pripremljena (dobro pripremljena interpretacija zahtevaće manje napora od strane ekoturista da je prate i razumeju);
- Interpretacija mora biti bazirana na temi o kojoj se raspravlja (centralna tema interpretacije mora biti usmerena na očuvanju prirodnih i kulturnih vrednosti, a način interpretacije ove teme može uticati na mišljenja i osećanja ekoturista, kao i na to šta će raditi kratkoročno na licu mesta ili dugoročno po povratku kući).

Posmatrajući navedena mišljenja, kvalitetna interpretacija od strane turističkog vodiča, kao i posledični kvalitetni doživljaji i iskustva, imaju snažan potencijal za promociju:

- održivog razvoja ekoturizma,
- ekološki odgovornog ponašanja turista,
- uzimanja učešća u aktivnostima očuvanja prirode,
- ekoturizma kao posebnog oblika turizma i sl.

Kreiranjem kvalitetnih doživljaja i iskustava, turistički vodiči, zapravo, obezbeđuju zadovoljstvo kod turista, što će za posledicu imati njihov prenos pozitivnih iskustava usmenim (*word of mouth*) i *on line* putem. Od posebnog značaja su preporuke i deljenje iskustava putem društvenih medija, pre svih društvenih mreža, s obzirom na to da ovaj vid medija ima veliku popularnost. Pored toga, društvene mreže imaju potencijal da poruku ovakvog sadržaja učine viralnom i na taj način bude dostupna velikom broju ljudi širom sveta. Ovaj oblik digitalne komunikacije ima snažan potencijal za promociju destinacija ekoturizma čime utiče na odluke potencijalnih turista o poseti, što ima direktnu implikaciju na broj turista, njihovu potrošnju na destinaciji i posledično na razvoj te destinacije, pre svega u smislu ekonomije, otvaranja novih radnih mesta, smanjenja nezaposlenosti, razvoja infrastrukture i sl. Takođe, ukoliko je vodič uspeo, ne samo da edukuje turiste u vezi sa ekološki odgovornim ponašanjem, već i da ih podstakne na aktivizam u tom smislu, brojni zadovoljni i ekološki "osvešćeni" turisti će se, po povratku u stalno mesto boravka, uključiti u rad različitih udruženja i organizacija u *off line* svetu, odnosno uključiti u kreiranje sopstvenih sadržaja u *on line* svetu.

Ističući značaj turističkog vođenja na kreiranje doživljaja i iskustva, Yamada (2011) akcentuje edukativni aspekt, smatrajući da putem interpretacije turisti imaju priliku da povećaju interesovanje i razumeju prirodu i lokalnu kulturu i posledično ih podstaknu na ekološki odgovorno ponašanje. Isti autor navodi Zakon o promociji ekoturizma u Japanu koji u prvi plan stavlja značaj turističkih vodiča i njihovu ulogu u ekološkom obrazovanju, unapređenju znanja i razumevanja prirodnih turističkih resursa, kao i njihovu zaštitu kroz uputstva i savete. U tom kontekstu autori Povell & Ham (Pereira i Mykletun, 2012) navode rezultate istraživanja koje je sprovedeno na ostrvu Galapagos koje je pokazalo da je interpretacija vodiča doprinelo da

78% posetilaca doniraju sredstva u ovaj Nacionalni park.

Polazeći od značaja kvalitetne interpretacije, Armstrong i Veiler (prema: Yamada, 2011) su sprovedli studiju o pamtljivosti poruka od strane turističkog vodiča tokom obilazaka parka prirode u Viktoriji (Australija) čiji rezultati su pokazali da je veliki broj turista shvatio i upamtio poruke vezane za očuvanje prirodnih resursa. Uloga turističkih vodiča je primetna i kod promene stavova turista u pravcu stvaranja pozitivnih osećanja prema životnoj sredini smatraju, Viles i Hol (prema: Yamada, 2011) navodeći primer Nacionalnog parka Mesa Verde u SAD u kome su se stavovi turista o šumskim požarima pozitivno promenili nakon interpretacije u vezi sa opasnošću koju predstavlja, šteti koju nanose prirodi i sl.

Zaključak

Ekoturizam zauzima sve značajnije mesto u globalnim turističkim kretanjima, što je posledica sve veće potrebe ljudi za putovanjima na destinacije koje karakteriše prirodni ambijent, bilo da je u osnovi motivacije pasivni odmor ili različite aktivnosti u prirodi.

Posebno važnu ulogu u ponudi ekoturizma imaju turistički vodiči. Njihova interpretacija u velikoj meri utiče na doživljaje i iskustva turista, što će za posledicu imati kreiranje pozitivne reputacije kako pojedinih atrakcija, tako i same destinacije ekoturizma. Sa druge strane, zadovoljni turisti, veoma često će svoja pozitivna iskustva da prenesu drugima, bilo usmenim putem (*word of mouth*) ili putem društvenih medija, što je posebno važno zbog viralnosti ovakvih poruka. Ovakav vid promocije ima veliki potencijal za kreiranje dobrog imidža i brenda destinacije ekoturizma, što će uticati na odluke potencijalnih turista o poseti i posledično povećan broj turista koji će posetiti ovakvu destinaciju. Ovakvi ishodi će imati direktan i indirektan uticaj na ekonomski razvoj same destinacije kroz povećanu potrošnju turista na destinaciji, otvaranje novih radnih mesta i smanjenje nezaposlenosti. Takođe, promocija ima značajnu ulogu i u povećanju popularnosti ovog oblika turizma.

Pored navedenog, turistički vodiči imaju i edukativnu ulogu. Sadržaj i način interpretacije u velikoj meri će uticati na "podizanje" ekološke svesti turista, odnosno na njihovo shvatanje značaja ekološki odgovornog ponašanja i uzimanje aktivnog učešća u zaštiti životne

sredine u *off line* i *on line* svetu, bilo tokom posete destinaciji ili nakon povratka u stalno mesto boravka.

Ukoliko se analizira uloga turističkih vodiča u ekoturizmu, jasno je da ova profesija predstavlja jednu od ključnih komponenti bez koje je danas nemoguće zamisliti savremenu ponudu ekoturizma. Ova činjenica nameće potrebu za konstantnim i temeljnim pristupom obrazovanju stručnjaka iz ove oblasti.

Literatura

1. Anđelković, Ž. (2017). *Performanse turističkog vodiča kao factor zadovoljstva turista u kulturnom turizmu*. Doktorska disertacija. Novi Sad: Prirodno matematički fakultet, departman za geografiju, turizam i hotelijerstvo.
2. Artigas, E. M., Vilches-Montero, S., & Yrigoyen, C. C. (2015). Antecedents of tourism destination reputation: The mediating role of familiarity. *Journal of Retailing and Consumer Services*, 26, 147-152.
3. Garín-Muñoz, T., & Moral, M. J. (2017). Determinants of satisfaction with an urban tourism destination: The case of Barcelona. *Journal of Reviews on Global Economics*, 6, 113-128.
4. Genov, G. (2008). *Turizam posebnih interesa-Selektivni oblici turizma (priručnik)*. Beograd:Čugura print.
5. Hrabovski-Tomić, E. (2008) *Selektivni oblici turizma*. Sremska Kamenica: Fakultet za uslužni biznis
6. Jovanović, V. (2013). *Tematski turizam*. Beograd: Univerzitet Singidunum.
7. Kiper, T. 2013. *Role of Ecotourism in Sustainable Development*. InTech. Dostupno na:<https://www.intechopen.com/books/advances-in-landscape-architecture/role-of-ecotourism-in-sustainable-development>
8. Klitsounova V. (2020). Interpretation as an important component of ecotourism. *Međunarodna naučno-praktična konferencija "Agroekoturizam 2020: Nova pokoljenja –novi trendovi*. Minsk. (59-69) dostupno na:<https://elib.bsu.by/bitstream/123456789/257947/1/59-69.pdf>
9. Morgan, N., & Huertas, A. (2011). Advancing the study of

- place brands, tourism and reputation management. *Catalan Journal of Communication & Cultural Studies*, 3(2), 149-158.
10. Pavković, V. (2022). *Strateške komunikacije u kreiranju i upravljanju reputacijom urbane turističke destinacije*. Doktorska disertacija. Beograd: Univerzitet u Beogradu, Fakultet organizacionih nauka.
 11. Pereira, E. (2005). How do tourist guides add value to an ecotour? Interpreting interpretation in the State of Amazonas, Brazil. *FIU Review*, 23(2), 1 – 8.
 12. Pereira, E. M., & Mykletun, R. J. (2012). Guides as Contributors to Sustainable Tourism? A Case Study from the Amazon. *Scandinavian Journal of Hospitality and Tourism*, 12(1), 74–94.
 13. Rabotić, B. (2013). *Selektivni oblici turizma*. Beograd: Visoka turistička škola.
 14. Rabotić, B. (2015). *Turističko vođenje-teorija i praksa*. Beograd: Visoka turistička škola.
 15. Stojanović, V. (2006). *Održivi razvoj turizma i životne sredine*. Novi Sad: Prirodno matematički fakultet, departman za geografiju, turizam i hotelijerstvo
 16. Štećić, S. (2007). *Posebni oblici turizma*. Beograd: izdavač je autor.
 17. Weiler, B., & Ham, S. H. (2001). Tour guides and interpretation. In: Weaver, D.B., (Ed.) (2001). *Encyclopedia of ecotourism* (pp. 549-563). New York: CABI Publishing.
 18. Wood, M.E, (2002). *Ekoturizam – principi, postupci i politike za održivost*, Centar za odgovorni i održivi razvoj turizma, Beograd.
 19. Yamada, N. (2011). Why Tour Guiding is Important for Ecotourism: Enhancing Guiding Quality with the Ecotourism Promotion Policy in Japan. *Asia Pacific Journal of Tourism Research*, 16(2), 139–152.

Internet izvor:

<https://www.unwto.org/sustainable-development/ecotourism-and-protected-areas>

THE ROLE OF TOUR GUIDES IN IMPROVEMENT AND PROMOTION OF ECOTOURISM

Goran Jević¹⁸

Abstract

As one of the most important professions in tourism, guiding has been a part of tourism reality long since, yet it has been rather neglected in academic papers. The growing interest in holidays in the nature along with the increasing concern about environmental issues and the appearance of tourists who are educated in this respect, have resulted in the spread of the type of special interest tourism known as eco-tourism. Therefore, the aim of this paper is to research and describe the role of tour guides in the development and promotion of eco-tourism. The methodology in the paper includes: defining and conceptualisation of the notions of tour guiding and eco-tourism, the description of their role in the contemporary tourism business, and finally the identification of the role of interpretation and narrative in the creation of tourist experience and the consequent establishing of the reputation of an eco-tourism destination as well as the development and promotion of eco-tourism. One of the conclusions of the paper is that tour guides have a prominent role in the promotion of eco-tourism which is why continuous education of these professionals is necessary.

Key words: *ecotourism, promotion, tour guide, interpretation*

Datum prijema / Date of arrival: 14.11.2022.

Datum prihvatanja / Accepted date: 26.12.2022.

¹⁸ Academy of Applied Studies Belgrade, Department College of Tourism, Zoran Đinđić Boulevard 152a, Belgrade, Republic of Serbia, e-mail: jevicg@visokaturisticka.edu.rs

SPECIFIČNOSTI TRANZICIJE U ZEMLJAMA CENTRALNE I JUGOISTOČNE EVROPE¹⁹

Miloš Miljković²⁰, Bruno Đuran²¹

Originalni naučni rad

doi: 10.5937/OdrRaz2202045M

УДК: 330.34(4-12)

330.34(4-191.2)

Rezime

Privatizacija je bila jedan od najvećih reformskih procesa u zemljama Centralne i Jugoistočne Evrope. U ekonomskoj literaturi privatizacija u zemljama u tranziciji se posmatra kao sastavni deo procesa liberalizacije i stabilizacije privrede kojim se prenose svojinska prava sa države na privatne subjekte. Osnovni cilj privatizacije bi trebalo da bude povećanje efikasnosti poslovanja preduzeća kroz bolji menadžment, sniženje troškova poslovanja i povećanu konkurentnost. Glavni problem koji se postavio pred kreatorima ekonomske politike zemalja u tranziciji u slučaju privatizacije bio je, između ostalog, kako preneti u privatne ruke vlasništvo najvećeg dela preduzeća u privredi u kojoj ne postoji privatna štednja i nema dovoljno stranih direktnih investicija. U radu su prikazani metodi privatizacije preduzeća, reakcije tržišta nivo zaposlenosti i na kraju je u komparativu stavljena tranzicija ovog dela Evrope sa dešavanjima karakterističnim u Srbiji.

Ključne reči: tranzicija, Evropa, tržište, zaposlenost, investicije.

¹⁹ Rad je rezultat naučno istraživačkog rada na projektu „Mogućnost transfera znanja iz knjigovodstva poljoprivrednim gazdinstvima opštine Bojnik“, sufinansiran od strane Ministarstva poljoprivrede, šumarstva i vodoprivrede Republike Srbije, broj 400-00-00010/53/2022-02 od 26.12.2022. godine

²⁰ Master ekonomista, Izvršni sekretar, Ujedinjeni granski sindikati „Nezavisnost“, Nušićeva 21 Beograd, R. Srbija, e-mail: milos.miljkovic.mekis@gmail.com

²¹ dr Bruno Đuran, vanredni profesor, Univerzitet za poslovne studije, Jovana Dučića 23a, Banaja Luka, BiH, email: ups@univerzitetps.com

Uvod

Sama privatizacija, u ovom regionu, nije sprovedena podjednako uspešno u svim zemljama. Uzroci su brojni, ali su prema nekim istraživanjima od presudnog značaja bili nasleđeni uslovi iz prethodnog sistema i primenjena politika i strategija sprovođenja pojedinih mera tokom tranzicije. Iako su nivo razvijenosti i postojanje prethodnog iskustva sa tržišnom privredom veoma važni, smatra se, da je primenjena strategija ipak odlučujući faktor koji je uticao na uspeh i dubinu promena. Pristupanje privatizaciji u neodgovarajućem ambijentu povećavalo je rizik da kreatori ekonomske politike pogrešno procene situaciju i neodgovarajućim potezima značajno uspore ili čak zakoče dalje procese tranzicije, što je bilo karakteristično za Rusiju, Bugarsku, Ukrajinu i neke druge zemlje bivšeg SSSR-a koje su privatizaciju započele u veoma nestabilnim uslovima poput visoke inflacije i rastuće nezaposlenosti.

Metodi privatizacije malih i srednjih preduzeća i transformacije državnih preduzeća

U toku privatizacije je primenjivano nekoliko metoda i modela privatizacije, koji bi se svi mogli svrstati u dve grupe - interna privatizacija i eksterna privatizacija. (Lipton, D., 2002) Interna privatizacija, znači prodaju preduzeća radnicima koji u njemu rade, dok eksterna privatizacija jeste proces kojim se omogućava svim pravnim i fizičkim (punoletnim) licima da učestvuju u kupovini akcija preduzeća. Eksterna privatizacija se ostvarivala ili direktnom prodajom preduzeća svim subjektima koji su van preduzeća (dakle ne zaposlenim radnicima i menadžerima tog preduzeća) po nekoj pozitivnoj ceni ili masovnom privatizacijom kada se akcije preduzeća dele besplatno svim punoletnim stanovnicima, tj. po ceni koja je jednaka nuli. (Zec., M., 1992)

Postoje značajne razlike između zemalja u tranziciji kada je u pitanju strategija privatizacije velikih i srednjih preduzeća. Zemlje Centralne, Istočne i Jugoistočne Evrope imale su određene specifičnosti u svom razvoju, pa je tako i stanje njihovih privreda bilo različito, shodno tradiciji, okruženju, tehnološkom stepenu razvijenosti i sl. Samim tim,

one nisu koristile jedinstven model, nego je prilikom privatizacije korišćeno više različitih modela.

Poljska, Estonija, Mađarska i Slovenija su veoma sporo privatizovale državna preduzeća. Kreatori ekonomske politike u ovim zemljama su smatrali da privatizovana preduzeća na taj način stiču neophodan menadžerski know-how i fondove za investiranje i da takav način privatizacije državi donosi značajne prihode i omogućava stvaranje efektivnog korporativnog upravljanja. Sa druge strane, Rusija i Ukrajina su se opredelile za brzu masovnu privatizaciju koja je podrazumevala kupovinu preduzeća od strane zaposlenih (radnika i menadžera) ili deljenje besplatnih akcija stanovništvu. Ovakav način privatizacije nije stvorio nove investicione fondove i uveo savremeniju tehniku i tehnologiju i know-how u preduzeća, niti je država stekla prihode.

Ukratko, mađarski koncept privatizacije bio je zasnovan na prodaji državne imovine, za razliku od nekih drugih socijalističkih zemalja koje su besplatno delile svoju imovinu. U Mađarskoj je privatizacija, za razliku od mnogih zemalja u tranziciji, obuhvatila i strateške sektore u kojima posluju javna preduzeća, na primer energetiku, telekomunikacije i magistralni transport.

Poljska privatizacija se može nazvati "radničkom privatizacijom" u kojoj su, u to vreme dosta snažni, radnički saveti i menadžeri prodavali ili iznajmljivali preduzeća. Poljska se uzima kao primer originalnosti i naprednosti implementacije stranih banaka u finansijski sistem. U tome je Poljska imala veliku podršku stranih banaka kao strateških partnera, kao i međunarodnih finansijskih institucija.

U Češkoj i Slovačkoj se nije išlo na favorizovanje jednog metoda, već na kombinaciju više načina, počevši od klasične prodaje, preko javnih licitacija, konkursa, pa sve do besplatnog deljenja vlasništva pojedincima i institucijama (kao dopunskog metoda). U Slovačkoj je većina akcija završila u rukama građana, dok u Češkoj u vlasničkoj strukturi dominiraju fondovi. U Češkoj su banke, za razliku od Poljske (gde je privatizacija banaka odvojena od privatizacije preduzeća), privatizovane isto kao i preduzeća, primenom vaučerskog modela privatizacije. To je dovelo u početku do zaista zanimljive situacije da su vlasnici sedam najvećih investicionih fondova banke, a najveći vlasnici banaka su investicioni fondovi.

Empirijska iskustva govore da procesi tranzicije i transformacije u tržišnu privredu su se često svodili na procese svojinske transformacije (privatizacije). U jednom delu literature, smatra se da je privatizacija u zemljama u tranziciji nepotpuna iz više razloga – zbog skromnih rezultata velike privatizacije, zbog očuvanja velikog broja "strateških" preduzeća u državnoj svojini, kao i zbog nedovoljnosti direktnih stranih ulaganja. Kvantitativno posmatrano, privatni sektor stvara preko 80% GDP Slovačke, 65% Poljske, 60% Bugarske, 50% Mađarske i 35% Rumunije, dok se u Rusiji učešće državne svojine za vreme reforme smanjilo sa 91% na 17%. (Клавдиенко В. П., 2000) Istovremeno, pokazatelji ne govore o rastu efikasnosti ovih privreda, što bi se moglo očekivati s obzirom na prelazak većine privrede u privatnu svojinu. (Bennett, J., 2006)

Rešavanje problema denacionalizacije i restitucije nacionalizovane imovine

U zemljama OECD u periodu 1950–1980. godine, javni sektor se postepeno razvijao sve dok su javna preduzeća donosila profit državi. Međutim, kada su ta ista preduzeća počela da stvaraju gubitke i da zahtevaju subvencije, država je pribegla racionalizaciji javnih preduzeća uključujući i denacionalizaciju. (Пороховский А. А., 2000) Mnogi su privatizaciju smatrali lekome za ekonomske probleme države i njeno rasterećenje od neefikasnih i subvencionisanih preduzeća, pa su tako sredinom osamdesetih godina XX veka na scenu stupile ideje denacionalizacije i deregulacije u skoro svim razvijenim zemljama. Ideologije, koje su zastupali protivnici državne intervencije, verovatno su tokom navedenog perioda doveli do velikih promena u javnom sektoru u nekim evropskim zemljama, počevši od Velike Britanije. Konzervativna vlada Margaret Tačer jednim potezom je privatizovala ne manje nego 40% britanske industrije koja je bila nacionalizovana između 1945 i 1979. godine. (Baumol J. W., 1997) Denacionalizaciji su podvrgnuti i takvi državni giganti kao što su British Aerospace, Cables and Wireless, Britoil, Jaguar Cars, British Telecom, British Gas, British Airways i drugi. Tu se ipak radilo o normiranom privatizovanju gde država zadržava "akcije sa posebnim pravima" koje joj omogućuju zadržavanje kontrole u preduzećima od nacionalnog interesa. Nemačka je bila nešto umerenija, Italija je prodala akcije u oblasti železnice,

duvana, telekomunikacija, puteva, električne energije; Španija je akcije prodavala strancima (primer SEAT-a), a interesantan je i primer Turske koja je u sveopštem trendu prodala čak i most na Bosforu. (Пороховский А. А., 2000)

Jedini izuzeci u Evropi od velikog talasa (re)privatizacije početkom osamdesetih godina XX veka su bile Švedska i Francuska. Švedska je pokušala da ustanovi tzv. kolektivne fondove zaposlenih koji su imali za zadatak da kupuju pakete akcija i ujedno ojačaju učešće radnika u upravljanju. Naravno i oni su preduzimali određene mere tipa zamrzavanja cena, plata, dividendi, ali te mere nisu bile tako drastične kao u ostalim evropskim zemljama, tako da je Švedska ostala zemlja u kojoj javni sektor najbolje funkcioniše bez obzira na troškove finansiranja. Drugi primer jakog javnog sektora je Francuska u kojoj je početkom osamdesetih godina XX veka, sasvim suprotno svetskim trendovima denacionalizacije, javni sektor proširen novim nacionalizovanim preduzećima i bankama. Mada sa znatnim zakašnjenjem, sredinom navedenog perioda Širakova vlada je započela akciju rasprodaje državne imovine sa tom karakteristikom da prihodi od privatizacije idu na poseban državni račun, ali taj proces je išao sporije nego u drugim zemljama iz prostog razloga što njena državna preduzeća i banke posluju rentabilno i uspešno se uklapaju u tržišno okruženje.

U SAD proces denacionalizacije je znatno sporiji i specifičan, s obzirom da je obim nacionalizovane imovine neuporedivo manji nego u evropskim zemljama. Upravo zato kod njih i nema tako velikih akcija prodaje (eventualno prodaja koncesija u petrolejskim kompanijama, posredničkim i uslužnim agencijama), pa se tako u slučaju SAD više može govoriti o deregulaciji nego o denacionalizaciji. (Пороховский А. А., 2000)

Početak (re)privatizacije državnog sektora u razvijenim zemljama Zapada je vezan za period neposredno posle Drugog svetskog rata kada su pojedine države nacionalizovanu imovinu vraćale u ruke prethodnih vlasnika. Prvi slučaj je povratak Wolkswagena prvobitnim vlasnicima, a slične poduhvate je bila preduzela i vlada Vinstona Čerčila u periodu 1951-1955., ali bez većih efekata.

Suprotno tome, posle Drugog svetskog rata, u Istočnoj, Centralnoj i Jugoistočnoj Evropi je na scenu stupio proces konfiskacije i nacionalizacije imovine. Do značajnijeg procesa denacionalizacije u

ovim zemljama dolazi tek krajem osamdesetih godina prošlog veka, posle sloma realsocijalizma i ulaska ovih zemalja u proces tranzicije. Proces tržišne transformacije je podrazumevao jasnu strukturu vlasništva pa je sa procesom privatizacije na scenu stupio i proces denacionalizacije, odnosno restitucije nacionalizovane imovine. Svaka od zemalja je donela svoje zakone o privatizaciji i oni su u sebi imali delove koji se odnose na povraćaj konfiskovane i nacionalizovane imovine ili su za to donošeni posebni zakoni ili uredbe.

Češka je težila da, koliko god je to moguće izvrši denacionalizaciju imovine konfiskovane ili nacionalizovane posle februara 1948. godine kada je uspostavljen komunistički režim. Vlasti su time želele da demonstriraju sopstvenu privrženost privatnom vlasništvu i da uvere inostrane investitore u buduću punu zaštitu njihovih imovinskih prava. Na samom početku procesa privatizacije donešena je odluka o decentralizaciji koja znači povraćaj imovina građanima (radnje, restorani, kuće, zemlja), deatizaciji - vraćanja imovine građanima, opštinama, crkvi, društvenim organizacijama. U tom kontekstu zanimljivo je pomenuti diplomatske vile. Bivši vlasnici zahtevali su restituciju oko 170 praških vila koje sada koriste inostrane diplomate. Neke ambasade su protestovale, preteći da će nacionalizovati češke ambasade u svojim zemljama. Pritisak je uspeo i diplomatske vile su isključene iz spiska dobara koje se restituišu (denacionalizuju). Znači, naglasak politike je na vraćanju oduzetih dobara, s tim da je bivši i budući vlasnik obavezan da isplati naknadu za sva unapređenja imovine, stvorena u međuvremenu.

Bugarsku privatizaciju karakterisao je visok stepen korupcije, ali ipak, dobri rezultati postignuti su u vezi s vraćanjem nekretnina bivšim vlasnicima. Naime Zakon o privatizaciji je regulisao i vraćanje konfiskovanih fabrika, robnih kuća, stambenih jedinica, zgrada i ostalih oblika imovine, ukoliko i dalje postoje u pređašnjem obliku. Na taj način je u urbanim područjima, većina trgovina na malo, restorana i poslovnog prostora prešla u privatne ruke. Međutim, to je u prvo vreme dovelo samo do skoka cena raznih usluga, jer su novi vlasnici jednostavno izdavali pod zakup svoje objekte, starim korisnicima, ali po mnogo višim cenama. (Zec, M., 1994)

Srbija je sredinom 2005. godine donela Zakon o prijavljivanju i evidentiranju imovine koja je na teritoriji Srbije oduzeta (bez naknade tržišne vrednosti) primenom raznih propisa i akata. Ovi zakonski

propisi se odnose i na zemljišne parcele ratnih dobrovoljaca 1912-1918. godine, odnosno na njihove potomke.

Uspostavljanje tržišta i tržišnih institucija i adaptacija poslovanja na tržištu EU

Privatizacija jeste jedan od najvažnijih uslova izgradnje tržišnog sistema privređivanja, ali je ni u kom slučaju ne treba posmatrati kao cilj, već kao sredstvo. Ono u čemu se oseća najveći zaostatak u svim zemljama u tranziciji, a posebno u zemljama Jugoistočne Evrope, jeste izgradnja tržišnih institucija koje čine osnovu novog sistema privređivanja, a nisu postojale u starom. Po svim komponentama reformi prednjače Centralnoevropske privrede u tranziciji koje su i primljene u EU u maju 2004. godine.

Dosadašnji tokovi izgradnje tržišta i tržišnih institucija u zemljama Istočne i Centralne Evrope odvijao se različitim tempom i sadržajima. Prema podacima i analizama Evropske banke za obnovu i razvoj, ocena dostignutog nivoa tranzicije meri se pomoću osam indikatora i to: 1) privatizacija velikih preduzeća, 2) privatizacija malih preduzeća, 3) prestrukturiranje privrede i uloga države, 4) liberalizacija cena, 5) spoljnotrgovinska liberalizacija i devizni sistem, 6) antimonopolska politika, 7) reforma bankarskog sektora i liberalizacija kamatnih stopa i 8) tržište hartija od vrednosti i nebankarske finansijske institucije. Vrednovanje postignutog nivoa tranzicije meri se od 1 do 4, a u izuzetnim slučajevima i sa 4+. Privrede postsocijalističkih zemalja s vrednošću sintetičkog indikatora manjim od 2 ne smatraju se privredama u tranziciji. Tako, na primer, najviši sintetički indikator 1997. godine, kao meru dostignutog nivoa tržišne transformacije, imali su Mađarska (3,5), zatim Poljska i Slovačka (3,25), Slovenija (3,125), Estonija, Litvanija i Letonija (3), itd. Interesantno je da je Srbija te godine imala indikator od 1,625 tako da ona i nije smatrana zemljom u tranziciji.

Izgradnja pouzdanih institucija koje podržavaju tržišni sistem je osnovni preduslov za uspešnu tranziciju privrede. Najznačajnija je izgradnja pravnog okvira koji podrazumeva zakon o stečaju, regulativu unutrašnje trgovine, obezbeđivanje poštovanja prava svojine i ugovornih obaveza. Većina zemalja u tranziciji Centralne i Istočne Evrope je daleko odmakla po tom pitanju, naročito one koje su

primljene u EU, ali zemlje Zapadnog Balkana još uvek imaju dugačak put pred sobom do konačnog definisanja ovih institucija, pa zato postoje i značajne razlike u njihovom relativnom uspehu. Razlike u stvaranju adekvatnog institucionalnog okvira u zemljama u tranziciji u stvari objašnjavaju i razlike u relativnim ekonomskim performansama posmatranih zemalja. (Miljković, M., 2022) U literaturi se ističe da pouzdanost institucija se pre svega može posmatrati kroz postojanje sledećih elemenata u institucionalnom sistemu – predvidljivosti propisa, političke stabilnosti, sigurnosti vlasničkih prava, nezavisnosti i samostalnosti sudstva i nepostojanja korupcije. (Brunetti, I., 1992)

Reformski procesi, poput privatizacije malih i srednjih preduzeća i reforme u oblasti liberalizacije spoljnotrgovinskog i deviznog sistema su u svim zemljama Centralne i Istočne Evrope dovedeni do samog kraja. Određena kašnjenja su ispoljena po pitanju procesa uvođenja ili reformi korporativnog upravljanja preduzećima, konkurencije i reformi nebankarskih finansijskih institucija što u suštini čini drugu etapu procesa tranzicije. Čak i za najnaprednije zemlje u tranziciji kao što su Mađarska, Češka, Poljska, Slovačka ili Baltičke zemlje, koje su relativno uspešno završile i prvu i drugu etapu tranzicije, najslabija tačka je bila reforma finansijskih institucija. U najlošijem položaju po tom pitanju su neke zemlje bivšeg SSSR-a, Belorusija, Ukrajina i Rusija. Zemlje u tranziciji Zapadnog Balkana takođe spadaju u grupu slabih reformatora, pri čemu se druga etapa tranzicije pokazala kao najteža (pre svega, reforma nebankarskih finansijskih institucija i tržišta hartija od vrednosti).

Trend nezaposlenosti tokom procesa tranzicije

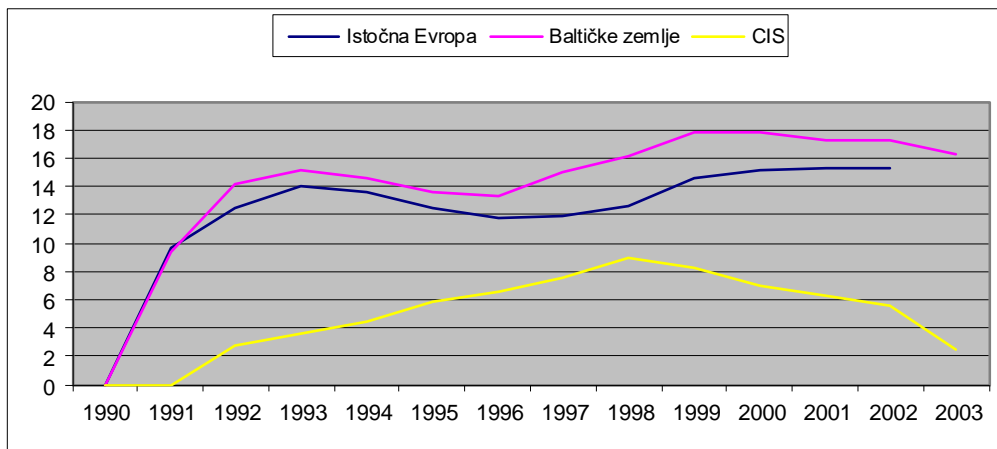
Kada se posmatra kretanje nezaposlenosti (i naporedo sa tim kretanje društvenog proizvoda) u bivšim socijalističkim zemljama počev od 1990. godine, mogu se uočiti tri faze ili perioda. Pre otpočinjanja procesa tranzicije, odnosno tokom osamdesetih godina XX veka, nezaposlenost u zemljama Centralne i Istočne Evrope nije bila velika, ali je odmah po otpočinjanju reformi dostigla dvocifrenu stopu. Tokom prve faze u periodu od 1990. do 1994. godine došlo je do tranzicione recesije i naglog pada zaposlenosti, usled određenih šokova na strani domaće ponude i tražnje i naglog smanjivanja trgovine između zemalja. Na primer, 1993. godine stopa nezaposlenosti je

dostigla 16% u Bugarskoj i Poljskoj, 12% u Mađarskoj i Sloveniji, 10% u Rumuniji, 9% u Sloveniji, ali samo 3,5% u Češkoj.

Drugu fazu predstavlja period između 1994. i 1997. godine kada je došlo do značajnog oporavka privreda naprednijih zemalja u tranziciji i porasta zaposlenosti. U tom periodu, Poljska, Mađarska i Slovenija su uspele značajnije da smanje stopu nezaposlenosti. Nakon dostizanja maksimalne stope krajem 1993. i početkom 1994. godine, nezaposlenost je počela da opada u većini zemalja Centralne i Istočne Evrope usled jakog ekonomskog oporavka i promena na tržištu radne snage.

Treću fazu predstavlja period počev od 1997. godine. Tada su privrede zemalja u tranziciji bile pogođene eksternim šokovima poput svetske finansijske krize koja se prenela iz zemalja Jugoistočne Azije. U početnim periodima reformi Češka je, na primer, imala malu stopu nezaposlenosti, ali je sa njenim ulaskom u recesiju u drugoj polovini devedesetih godina XX veka došlo do porasta nezaposlenosti na 8%. Od druge polovine 1998, usled kombinovanog uticaja brojnih faktora (ekonomska kriza u Rusiji, odlaganja procesa restrukturiranja preduzeća i usaglašavanja međusektorskih rezultata) došlo je do preokreta i ponovnog velikog talasa nezaposlenih u mnogim zemljama regiona. U periodu 1999-2000. stopa nezaposlenosti je ponovo porasla u Bugarskoj, Češkoj Republici, Poljskoj, Slovačkoj i Sloveniji, dok se stabilizovala u Mađarskoj, Rumuniji i Rusiji. U 2000. godini, sve zemlje u tranziciji su, sa izuzetkom Mađarske, Slovenije i Rumunije, imale relativno visoke stope nezaposlenosti u odnosu na one u Evropskoj uniji. (Nikolić, B., 2022)

Slika 1 - Promene nezaposlenosti u Istočnoj Evropi, Baltičkim zemljama i zemljama ZND-a (1990-2003) (u procentima radne snage)

Izvor: UNECE, Economic Survey of Europe, New York and Geneva, No.2, 2002, p. 167, Economic Survey of Europe, No.1, 2003, p.74, No.1, 2005, p.133.

Po pitanju problema nezaposlenosti pojavile su se tri različite situacije u zemljama tokom ovog perioda. U prvoj grupi zemalja (Bugarska, Poljska, Slovačka i Litvanija) nezaposlenost je naglo rasla od 1998. do 2000.godine, a trend je nastavljen i u 2001. godini. U drugom kvartalu 2002. godine, stopa nezaposlenosti u ovim zemljama približila se ili premašila 19% ukupne radne snage, da bi se u 2003. godini nezaposlenost u ovim zemljama neznatno smanjila. Nasuprot ovoj situaciji, u Mađarskoj i Sloveniji nezaposlenost je smanjena u periodu 1998-2003, uglavnom usled kreiranja novih radnih mesta. Trend smanjenja nezaposlenosti zabeležen je i u Letoniji. Češka Republika, Rumunija i Estonija, beleže porast nezaposlenosti tokom perioda 1998-2000, a prvi znaci oporavka javljaju se u 2002. godini.

Dugoročna nezaposlenost je, kao i nezaposlenost mladih, veoma ozbiljan problem u zemljama Centralne i Istočne Evrope. Od samog početka tranzicije period trajanja nezaposlenosti je porastao. Uprkos relativno kratke istorije otvorene nezaposlenosti, od 1994. godine, u svim zemljama, izuzev Češke Republike, oko 40% i više ukupnog broja nezaposlenih je bilo nezaposleno duže od godinu dana. Dugoročna nezaposlenost je porasla u svim zemljama, izuzev Mađarske u kojoj je čak smanjena i Estonije gde se održala na istom nivou. U drugom kvartalu 2003. godine, u većini zemalja udeo dugoročne nezaposlenosti

je prešao 50% ukupne nezaposlenosti. Izuzetak su Mađarska, Poljska i Estonija gde je udeo varirao između 40-50%. Procenat dugoročne nezaposlenosti je bio ekstremno visok (blizu 65%) u Bugarskoj, Sloveniji i bivšim republikama SFRJ.

Tabela 2 - Nezaposlenost u zemljama u tranziciji (1991-2004) (u % radne snage)

	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004
IE	9.6	11.7	13.4	13.1	12.3	11.7	11.5	12.3	14.3	14.8	15.3	15.5	...	
CE-5	9.7	11.3	13.3	12.9	12.0	11.2	9.8	10.3	12.5	13.4	14.7	15.1
Češka Republika	4.1	2.6	3.5	3.2	2.9	3.5	5.2	7.5	9.4	8.8	8.1	7.3	7.6	7.5
Slovačka	11.8	10.4	14.4	14.8	13.1	12.8	12.5	15.6	19.2	17.9	18.6	18.3	18.0	17.0
Mađarska	7.4	12.3	12.1	10.9	10.4	10.5	10.4	9.1	9.6	8.9	7.7	6.7	6.4	6.4
Poljska	12.2	14.3	16.4	16.0	14.9	13.2	10.3	10.4	13.1	15.1	18.2	19.9	20.5	20.5
Slovenija	10.1	13.3	15.5	14.2	14.5	14.4	14.8	14.6	13.0	10.0	7.8	7.5	6.8	6.6
JIE-7	9.3	14.2	15.1	14.6	13.6	13.3	15.0	16.1	17.8	17.8	17.2	17.2	16.3	...
Albanija	9.2	27.0	22.0	18.0	12.9	12.3	14.9	17.6	18.2	16.9	15.0	16.2	15.0	...
Bugarska	11.1	15.3	16.4	12.8	11.1	12.5	13.7	12.2	16.0	17.9	19.7	17.8	18.0	17.0
Rumunija	3.0	8.2	10.4	10.9	9.5	6.6	8.8	10.3	11.5	10.5	6.6	8.4	8.2	9.0
BiH	39.0	38.7	39.0	39.4	40.0	42.7	44.0	
Hrvatska	14.1	17.8	16.6	17.3	17.6	15.9	17.6	18.6	20.8	22.6	18.0	15.5	15.7	14.9
Makedonija	24.5	26.2	27.7	30.0	36.6	38.8	41.7	41.4	43.4	40.9	34.5	31.9	30.3	31.2
SCG (SRJ)	21.0	24.6	24.0	23.9	24.7	26.1	25.6	27.2	27.2	26.6	27.9	32.0	28.0	24.8
BD-3	..	2.1	4.5	5.3	6.6	6.4	6.3	7.3	9.1	10.0	10.1	9.1
Estonija	..	1.6	5.0	5.1	5.0	5.6	4.6	5.1	6.7	7.3	7.2	6.8
Letonija	..	2.3	5.8	6.5	6.6	7.2	7.0	9.2	9.1	7.8	7.7	7.6
Litvanija	..	3.5	3.4	4.5	7.3	6.2	6.7	6.9	10.0	12.6	12.9	10.9	10.9	...
ZND	..	2.7	3.6	4.4	5.8	6.6	7.6	9.0	8.3	7.0	6.2	5.6	2.4	...

Izvor: UNECE, Economic Survey of Europe, New York and Geneva, No.2, 2002, p.167, Economic Survey of Europe, 2003, No.1, p.74; No.2, p.117, No.1, 2005, p.133.

Tranzicija u postsocijalističkim zemljama

Kada je u pitanju sprovođenje tranzicije u zemljama Centralne, Istočne i Jugoistočne Evrope, njihove osnovne karakteristike izložićemo na

primerima Poljske, Slovenije i Bugarske, kao najreprezentativnijih primera tri evropska regiona u tranziciji.

Januara 1990. godine prva postkomunistička vlada u **Poljskoj** predstavila je program ekonomskih reformi, poznat kao Program ekonomske transformacije. Ovaj program je sa jedne strane trebalo da stabilizuje privredu, što je spadalo u domen prve etape tranzicije, a sa druge strane je promovisao sprovođenje strukturnih reformi koje su se nadovezivale kroz drugu etapu tranzicije. Ovako postavljen program imao je za cilj uspostavljanje osnova za tržišno privređivanje. Prezentirani paket mera stabilizacionog programa iz 1990. godine dao je veoma precizan i sveobuhvatan raspored tržišnih reformi. Po otpočinjanju tranzitornog procesa poljski reformatori nisu morali da gube vreme u pronalaženju trećeg načina, već primenom predstavljenih radikalnih mera postavili su svoju privredu među najnaprednije tranzitorne privrede.

Poljska je primer uspešnih tranzitornih privreda koja je u vođenju tranzitornog procesa primenila strategiju „šok terapije“. Vlada Poljske se odlučila da transformaciju privrede izvede primenom brzih reformi u svim sektorima. Naime, sveukupne reforme su započete, jer se strukturne reforme nisu mogle izvesti bez prethodno sprovedene liberalizacije cena i trgovine, a to je zahtevalo redukciju prevelike javne potrošnje, uz istovremeno stvaranje konvertibilne i stabilne nacionalne valute. Smanjivanje kreditne tražnje i čvrsta makroekonomska politika ne mogu se održati ako cene nisu realno formirane. U tom smislu je postojala realistična osnova u izboru preduzeća koja je trebalo restrukturirati kako bi funkcionisala efikasno po tržišnim pravilima ili zatvoriti. U isto vreme, da bi se strukturna prilagođavanja mogla izvesti pod pritiscima sa strane tražnje, makroekonomski šok morao je biti usaglašen sa svim drugim merama, uključujući (ras)prodaju državne imovine i reformu poreskog i bankarskog sistema. (Stanojević, P., 2020) Pozitivni efekti primenjenog Programa bili su vidljivi već 1992. godine. U periodu 1992-1994. godine blag oporavak pratio je snažan privredni rast, a već između 1995-1999. godine privredu je vodila brza ekspanzija novog privatnog sektora. Na ovaj način Poljska je uspela da već 1999. godine ostvari za 20% veći bruto društveni proizvod od onog zabeleženog 1989. godine i da na taj način sprovede i skoro i završi i drugu etapu tranzicije.

Periodi tranzicije u Poljskoj se mogu podeliti na period tranzicione recesije (1990-1992), rani oporavak (1992-1994), ubrzanje rasta (1994-1998) i značajno usporavanje privredne aktivnosti (1998-2004). Tranziciona recesija je nastala odmah po otpočinjanju primene stabilizacionog programa 1990. godine, ali je pad GDP-a bio znatno manji nego u ostalim zemljama u tranziciji (u Poljskoj je taj pad iznosio oko 12% 1990. godine). Stopa nezaposlenosti je porasla na preko 10%. Najveći udar su osetila domaćinstva, jer su realni dohoci smanjeni za 30%. Pooštreni su i uslovi davanja bankarskih kredita, te je zbog toga smanjena i investiciona aktivnost. Takođe, jedan od uzroka pogoršanja položaja privrednih subjekata jeste i ispravljanje cenovnih distorzija, ali je dosta preduzeća poboljšalo svoj položaj sticanjem određene institucionalne zaštite od tržišne konkurencije još uvek prisutnim mekim budžetskim ograničenjem. Naravno je bitna činjenica da vlasnici kapitala prilikom odabira mesta investiranja u fokusu imaju maksimizaciju profita. (Vukša, S., 2020)

Faza ranog oporavka je počela 1992. godine kada je ostvaren stabilan i dugoročno održiv rast. To je ostvareno pre svega zahvaljujući reorganizaciji postojećih preduzeća i određenim modernizacijama u njima. Državna preduzeća su dobro definisanom i sprovedenom makroekonomskom politikom privatizovana i restrukturirana ili zatvorena zbog unutrašnjeg duga, čime je u stvari privreda oslobođena velikih gubitaka.

U fazi ubrzanog privrednog rasta u periodu 1995-1998. godine GDP je rastao po stopi od 6% do 7% godišnje, što je nastalo pre svega usled intenzivne modernizacije koja je dovela do rasta realnih investicija od 2%. U tom periodu Poljska postaje najatraktivnija lokacija za investiranje. Međutim, u ovom periodu dolazi do porasta trgovinskog deficita koji je dostigao oko 4,8% GDP-a krajem 1998. godine. Međutim, već krajem 1998. godine dolazi do postepenog privrednog usporavanja.

Naredne 1999. godine dolazi do pada stope rasta na 4,1%, dok je 2001. godine ona iznosila svega 1%, što znači da u ovoj fazi dolazi do privrednog usporavanja. Osnovni uzrok toga jeste restriktivna monetarna politika, ali i treća generacija reformi koje su trebalo da pripreme zemlju za priključenje Evropskoj uniji. To podrazumeva pripremu zemalja za uvođenje zajedničke valute, izloženost otvorenoj konkurenciji, harmonizacija sa evropskim zakonodavstvom, kao i

pridržavanje kriterijuma iz Mاستrihta i Kopenhagena. Zahvaljujući pre svega svom položaju i izvoznoj orijentaciji, ali i stranim direktnim investicijama, Poljska je ipak uspjela da ublaži efekte post-tranzicione krize.

Na osnovu svega iznetog možemo zaključiti da je druga etapa procesa tranzicije u Poljskoj je dovela do pozitivnih efekata. Stopa inflacije je oborena već na samom početku tranzicije tokom prve etape (sa 585% 1990. godine na 18,5% 1996.) i zatim je u drugoj etapi održavana na relativno niskom nivou (svega 2,1% 2005. godine), devizni kurs je stabilizovan, devizne rezerve su beležile trend rasta i smanjen je budžetski deficit (sa 6,4% GDP-a u 1991. godini na 3,7% GDP-a u 2005. godini). Međutim, sa druge strane, zabeleženi su značajni stabilizacioni i tranzicioni troškovi.

Kada je u pitanju **Slovenija**, ona je proces tranzicije započela 1992. godine, a već 2004. godine postaje punopravna članica Evropske unije, čime je i ona završila drugu etapu tranzicije. Početkom 1991. godine Slovenija je bila deo SFR Jugoslavije što je značajno uticalo na njen koncept reformi. Tranzicija u Sloveniji se može podeliti u dva perioda. Prvi se odnosi na stvaranje nove nezavisne države, a drugi na priključenje Evropskoj uniji. Proces reformisanja se bazirao, sa jedne strane, na uspostavljanju makroekonomske stabilizacije i liberalizacije, a sa druge strane, na sprovođenju strukturnih i institucionalnih reformi koje spadaju u domen druge etape tranzicije. Strategija reformi je definisana kroz konzistentan set kratkoročnih i srednjoročnih mera ekonomske i socijalne politike, koje su kreirane tako da se privreda transformiše u tržišno orijentisanu ekonomiju i pripremi za priključenje Evropskoj uniji. Koncept i sadržaj ove strategije, koja je svojim najvećim delom odslikavala drugu etapu tranzicije, bio je potpuno podržan od strane Evropske unije kao i od strane glavnih međunarodnih finansijskih institucija. Program reformi u Sloveniji je bio uspešno definisan i implementiran što je ovu privredu dovelo do punopravnog članstva u Evropskoj uniji u prvom krugu. Glavna karakteristika ovog procesa tranzicije jeste da je Slovenija od samog starta izabrala gradualistički pristup kao strategiju tranzicije. Pored toga, Slovenija je pored procesa uspostavljanja tržišne ekonomije kroz drugu etapu tranzicije vodila i tranziciju od regionalne ka nacionalnoj ekonomiji. Tokom prve dve godine tranzicije i u Sloveniji je, kao i u ostalim zemljama u tranziciji, došlo do naglog pada stope rasta GDP-a (ona je

iznosila -1,8% 1989. godine, -4,7% 1990. godine, -8,9% 1991. godine, -5,5% 1992. godine). Stabilizacioni program koji je primenjen doveo je do pozitivnih efekata već 1993. godine kada je došlo do rasta društvenog proizvoda za 2,8% i pada stope inflacije. Stopa inflacije je 1989. godine iznosila 1.306% godišnje, a dostigla je najviši godišnji nivo od oko 3.500% početkom 1990. godine. Antiinflationom politikom je smanjena 1992. godine i do tada ima opadajući trend. U 1994. godini došlo je do ubrzanog rasta GDP-a za 5,3% i pada stope inflacije koja je iznosila -0,5%. Slovenija je, isto kao i Poljska, bila jedina zemlja koja je krajem XX veka uspjela da ostvari nivo GDP-a iz predtranzicionog perioda, odnosno iz 1989. godine.

Kada je u pitanju spoljnotrgovinska politika u periodu tranzicije, bitno je istaći da je primenjen režim upravljanog fluktuiranja deviznog kursa. Devizne rezerve su praktično od nule koliko su iznosile 1990. godine dostigle 4,2 milijarde USD 1996. godine, čime je pokriveno 4,5 meseci uvoza, a 2002. godine 7 milijardi USD, čime je moglo biti pokriveno 6,8 meseci uvoza. Ovoliki iznos rezervi je stvorio poverenje u domaću valutu. Značajan višak u tekućem bilansu je zabeležen 1994. godine, a kasnije je održavan velikim dotokom kapitala kroz strane investicije.

Nezaposlenost u Sloveniji tokom tranzicije je ostala relativno niska i stalno je opadala. Osnovni uzrok ovako niske nezaposlenosti jeste sam slovenački model privatizacije koji je izbegao masovna otpuštanja radnika u početnom periodu tranzicije. U Sloveniji je u stvari došlo do povećanja produktivnosti rada, odnosno porasta GDP-a uz skoro isti broj radnika. Stopa nezaposlenosti se kretala od 9,1% tokom 1993. i 1994. godine, da bi 1999. godine iznosila 7,4%, a 2004. godine svega 6,1%. Kada je u pitanju fiskalni deficit, osim na početku tranzicije, Slovenija nije zabeležila pogoršanje javnih finansija. Čvrsta fiskalna politika i reforma javnih finansija značajno su doprinele uspešnosti procesa tranzicije u Sloveniji. Tako, fiskalni deficit kao procenat GDP-a je iznosio 2,6% 1991. godine, -2,1% 1999. godine, koliko je iznosio i 2005. godine.

Ukratko rečeno, proces tranzicije u Sloveniji se odvijao kroz dve etape. Prva etapa je period između 1990. i 1997. godine koja predstavlja fazu stabilizacije u kojoj su sprovedene reforme realnog i finansijskog sektora, kao i socijalne infrastrukture. Druga etapa procesa tranzicije se vezuje za period između 1997. i 2004. godine i predstavlja period

pripreme za punopravno članstvo u Evropskoj uniji, odnosno to je period u kojem je Slovenija nastojala da ispuni uslove iz Mاستrihta.

Kao reprezentativna zemlja Jugoistočne Evrope **Bugarska** je ekonomsku transformaciju otpočela 1991. godine kreiranjem stabilizacionog programa po ugledu na poljski stabilizacioni program iz 1990. godine i čehoslovački iz 1991. godine. Primenom šok terapije stabilizacioni program je podrazumevao široku cenovnu liberalizaciju, napuštanje centralnog planiranja i uvođenje slobodnog delovanja privatnog sektora, kao i spoljnotrgovinsku liberalizaciju. Bugarska je na raspolaganju imala izbor između režima fluktuirajućeg deviznog kursa i stabilizacije bazirane na novčanoj masi, zbog limitiranih deviznih rezervi i izolacije na međunarodnom finansijskom tržištu.

Međutim, zbog velikog nasleđenog duga Bugarska stabilizaciona politika se u prvoj polovini devedesetih godina XX veka može okarakterisati kao politika stani-kreni. Takva politika je bila nedovoljno restriktivna, pa je liberalizacija bila polovično i nedovoljno sprovedena, strukturne reforme nisu bile sveobuhvatne, a zbog liberalizacije trgovine privreda je postala otvorena već 1991. godine, što je sve zajedno dovelo do privrednog kolapsa tokom 1996. i 1997. godine (u tom periodu stopa rasta GDP-a je iznosila -9,4% i -5,6%, respektivno). Nakon izbivanja tranzicione krize i dolaskom nove vlasti 1997. godine Bugarska počinje sveobuhvatne reforme u smislu tranzicionog procesa i prekida sa periodom ekonomske nestabilnosti i političke neizvesnosti. Uvođenjem valutnog odbora jula 1997. godine, kao i definisanjem i implementiranjem čvrste stabilizacione politike, Bugarska započinje sveobuhvatno transformisanje privrede u pravcu uspostavljanja tržišne ekonomije. Rast GDP-a ponovo postaje pozitivan i iznosi 4%. Zbog zakasnelih strukturnih reformi Bugarska je bila u značajnom zaostatku za tranzitornim privredama Centralne Evrope te je morala da nadoknadi novonastali jaz.

Uvođenje zdrave makroekonomske politike i brza implementacija strukturnih reformi iz prve faze postale su imperativ za stvaranje osnovnih uslova tržišnog okruženja. Povećana spoljna tražnja i nastavak restrukturiranja privrede doveli su do privrednog rasta od 5% u 2000. godini. Državni budžet je pritome ostao u ravnoteži, a 1998. godine je zabeležen i suficit od 1%, dok je deficit iste veličine registrovan u naredne dve godine. Inflacija je održavana na jednocifrenom nivou u toku 1998. i 1999. godine. Međutim, usled

porasta svetske cene nafte i depresijacije evra, inflacija je porasla na oko 10% u 2000. godini, da bi od 2004. godine ponovo imala silazni trend i 2006. godine ona je iznosila svega 3%. Bugarska je ubrzo ostvarila pozitivne rezultate na planu održive makroekonomske stabilnosti i stabilnog privrednog rasta što je kasnije dovelo i do njenog punopravnog priključenja Evropskoj uniji. Državni dug je značajno smanjen, naročito u periodu između 1992. i 1994. godine. Na kraju 1999. godine javni dug države je iznosio 86,7% GDP-a, a ukupni spoljni dug je bio 81,5% GDP-a. Kada je u pitanju nezaposlenost, ona je u 1996. godini iznosila oko 13% i imala je uglavnom rastući trend, tako da je i 2004. godine bila relativno visoka i iznosila 12%. Osnovni uzrok toga leži u restrukturiranju preduzeća, jer radnici bez određenih kvalifikacija ostaju bez posla, dok sa druge strane je sporo otvaranje novih radnih mesta.

U toku 2001. godine Bugarska je kreirala program sveobuhvatnih reformi kako bi ispunila postavljene uslove za priključenje Evropskoj uniji. Osnovni prioriteti tog programa su održavanje postignute makroekonomske stabilnosti, nastavak sprovođenja strukturnih reformi, poboljšanje životnog standarda i razvoj humanog kapitala, kao i održivi ekonomski privredni razvoj. Bugarska je 2007. godine primljena u punopravno članstvo u Evropskoj uniji, što je potvrdilo uspeh njenih reformi. Međutim, iako je Bugarska postala članica EU, smatramo da ona nije do kraja završila drugu etapu tranzicije, s obzirom na njene trenutne makroekonomske performanse.

Iz navedenog možemo zaključiti da reforme koje je potrebno sprovesti u drugoj etapi tranzicije, a koje podrazumevaju stabilizaciju privrede i izgradnju tržišnih institucija, imaju veoma važnu ulogu za uspešan završetak procesa tranzicije. Iskustva ovih zemalja nam ukazuju na to da sve komponente stabilizacione politike moraju biti usklađene kako međusobno, tako i sa realno postavljenim ciljevima, kao i to da je neophodan stalan kontinuitet reformi. Veoma je važno tokom prelaska sa prve etape na drugu etapu tranzicije prepoznati i na vreme otkloniti potencijalne i stvarne uzroke destabilizacije koje se sigurno uvek moraju ponovo javiti (a koje se rešavaju merama sprovedenim u prvoj etapi), kako druga etapa tranzicije ne bi bila dovedena u pitanje (završetak procesa tranzicije, potpuna izgradnja tržišnih institucija, priključenje EU...).

Iskustva zemalja Centralne i Jugoistočne Evrope i tržišna transformacija u Srbiji

Prioritetni zadatak ekonomske politike u Srbiji je ekonomska stabilizacija i obezbeđenje stabilne stope rasta, kao i aktivno uključivanje u regionalne, evropske i globalne svetske integracione tokove.²²

Srbija zaostaje za zemljama Centralne Evrope u strukturnim reformama i u izgradnji sistemskih uslova za efikasno funkcionisanje tržišta. Institucionalni okvir za nesmetano tržišno poslovanje nije dovršen, bankarski sistem nije do kraja reformisan, privatizacija je nedovršena, a u nekim sektorima nije ni započeta (Zekić, Brajković, 2022). Osim toga nema razvijenog finansijskog tržišta, poreski sistem ne pokriva raspoloživu poresku bazu, a razlike u bogatstvu su veoma izražene. Privreda se nije oporavila i još je daleko od svog predtranzicijskog nivoa (što objašnjava skroman životni standard i visoku nezaposlenost).

Efikasna tržišna privreda se uglavnom izjednačava sa ciljevima tranzicije, tako da je za Srbiju kao potencijalnog kandidata za EU proces pridruživanja faktički isto što i proces tranzicije (ili pak njegovo nastavljanje). Proces tržišne transformacije u Srbiji je nakon političkih promena 2000. godine ušao u novu fazu, kada su i intenzivirani naponi ka procesu pridruživanja EU (premda se radi o zemlji sa najdužom i najširoj tradicijom tržišnog poslovanja među svim bivšim socijalističkim zemljama).

Osim institucionalnog prilagođavanja domaćeg finansijskog tržišta (uzimajući u obzir iskustva drugih i uvažavajući svoje specifičnosti), Srbija treba da poboljša njegovu operativnu i komunikacijsku efikasnost do nivoa koji će izdržati konkurenciju međunarodnog finansijskog sektora, kada bude uspostavljena potpuna sloboda kretanja kapitala. Efikasan finansijski sistem sam po sebi treba da omogući povećanje priliva akumulacije na nacionalnom nivou i doprinese racionalnoj upotrebi finansijskih resursa.

Privredna dinamika je nezaobilazan faktor, jer zatvaranje jaza, koji postoji u stepenu ekonomske razvijenosti između tranzicijskih zemalja i EU, predpostavlja stopu rasta GDP znatno veću od one u zemljama EU.

²² Polazeći od aktuelnog nivoa bruto domaćeg proizvoda u Srbiji i njenog potencijalnog rasta u predstojećem razdoblju, nije verovatno da bi zemlja mogla postati članicom EU pre 2015. godine.

Pritom već mala razlika u stopi rasta na dugi rok proizvodi značajan efekat u pogledu broja godina potrebnih da se neka zemlja približi proseku dohotka u EU. Naredna tabela nam pokazuje simulacije potencijalnih stopa rasta za četiri zemlje Centralne evrope i Srbije.

Tabela 3 - Godine potrebne da se zatvori jaz u per capita dohotku sa EU

Zemlja	prosek EU	75% proseka EU
Češka republika	16	6
Mađarska	26	16
Poljska	32	22
Slovenija	13	3
Srbija	45	30

Izvor: UNECE, Economy Survey, No 2, 2003.

Kao što se može videti iz tabele, Srbiji je potrebno najduže vreme, što je razumljivo s obzirom na dugogodišnje sankcije, izolovanost i ratna razaranja koja je zemlja pretrpela, jer Srbija bez velikog priliva inostranog kapitala nema skoro nikakvih mogućnosti da dostigne nivo per capita dohotka EU. Odnos prema njoj je počeo tek da se menja nekon 2000.godijne u pogledu međunarodnih investicija. (Stanković, V., 2020) Upravo stoga njoj i te kako mogu biti od koristi iskustva drugih tranzicijskih zemalja kako bi koristeći ono najbolje primenjivo u svojim uslovima našla neki brži put svog razvoja. Tu nam je, pre svega, veoma indikativan i signifikativan primeri i iskustvo Slovenije, jer njena tranzicija je takođe po mnogo čemu specifična. (Rstić, M., 2020) Dugo godina su spoljni uslovi sputavali neke zemlje, uključujući i Srbiju, ka bržem rastu, a prestankom ili smanjenjem tih uslova otvorile su se nove perspektive. Otvaranje novih perspektiva samo po sebi nije dovoljno bez ozbiljnih investicija. Slovenija je deset godina koristila državne investicije, izgradila puteve (njen primer je kasnije sledila i Hrvatska), uspevši na taj način ublažiti postranzicionu recesiju i održati značajne stope rasta. U Srbiji razna ograničenja dolaze sa političke strane, jer izazivaju nesigurnost i nestabilnost. Važno je što brže stvoriti uslove za ekonomski razvoj. Treba naglasiti da su državne firme u Sloveniji dugo opstale, a opet, privredni rast je bio visok, a i banke su dobro radile. Na primeru Slovenije se pokazalo da vlasništvo nije važno po svaku cenu, jer tržište igra odlučujuću ulogu, a tu su rezultati jedini

kriterijumi. Jedna od preporuka slovenačke privatizacije je da se politika ne meša suviše, a strancima ne bi trebalo prodavati celu infrastrukturu. Slovenci, na primer, nisu prodali banke, dok su zemlje Istočne Evrope prodale skoro sve banke objašnjavajući to nedostatkom kredibiliteta za saniranje privrednih postrojenja. To je možda bilo razumljivo, mada je po našem mišljenju pre prodaje trebalo iskoristiti sve mogućnosti, jer se prodajom problem rešava samo na brzinu. Slovenija je jedina od zemalja u tranziciji za koju se može reći da je imala svoju nacionalnu strategiju. Ako stranci imaju sve pod kontrolom onda nema mogućnosti da se razvije vlastita strategija, jer nema mogućnosti za njeno izvođenje. Svaki narod ima neke prioritete, a oni nisu jednaki za Ameriku, za zemlje Evrope i druge. Zato i Srbija treba da nađe svoj model, a slovenačko iskustvo je dobrodošlo (i ne samo slovenačko, već i poljsko ili češko, na primer), na umu naročito treba imati period koroz koji je Srbija '99 godine prošla. (Rajković, I., 2021)

Zaključak

Obezbeđenje trajnog i stabilnog privrednog rasta predstavlja uvek krajnji cilj ekonomske politike određene zemlje. Većina zemalja Centralne i Jugoistočne Evrope je uspešno završila proces integrisanja u EU pa je samim tim i tranzicija ovih zemalja korisno iskustvo od velikog značaja za zemlje koje su još u fazi transformisanja svojih privreda i ekonomskog sistema. Tranzicija privreda zemalja Centralne i Jugoistočne evrope zahtevala je promenu na mikro i na makro nivou privređivanja, uz istovremenu izgradnju pravne i institucionalne infrastrukture.

Kao što smo u više navrata napomenuli, značajna razvojna perspektiva za sve tranzicijske zemlje je da se jednog dana priključe EU. Zemlje koje su se već priključile EU morale su uspešno da završe određene reforme na ekonomskom i socijalnom području, odnosno 1) ekonomsku stabilizaciju, 2) privatizaciju i strukturne reforme neophodne za funkcionisanje tržišta, 3) prilagođavanje i dostizanje neophodnog stepena kompatibilnosti sa privredama na jedinstvenom tržištu.²³

²³ Pravni poredak EU sačinjava 18.000 dokumenata. U njih spadaju, pored akata koje je doneo evropski parlament i direktive evropske komisije i odluke evropskog suda. Sve obuhvata otprilike 160.000 stranica kucanog materijala standardnog formata.

Iskustvo najuspešnijih zemalja u tranziciji pokazuje da privredna stabilizacija predstavlja prvi preduslov, jer se ni jedna tržišna privreda ne može razvijati ukoliko nisu obezbeđeni osnovni makroekonomski uslovi i ukoliko trajno postoji budžetska i platnobilansna neravnoteža. Time se obezbeđuje potrebna osnova za uspešno sprovođenje strukturnih promena, prevashodno liberalizacije cena i spoljne trgovine. Obrnuto, ukoliko se ostvari kratkoročna makroekonomska stabilizacija, ali istovremeno ne dođe do promena u privrednoj strukturi, izostaće racionalna alokacija resursa i privreda je na duži rok osuđena na zaostajanje.

Dalje iskustvo najuspešnijih zemalja u tranziciji pokazuje da prilagođavanje i dostizanje neophodnog stepena kompatibilnosti sa privredama na jedinstvenom tržištu EU predstavlja takođe ključni korak u pripremi za pristupanje EU. Ovaj korak je bitan, jer podupire prethodna dva. On se izvodi u više faza. Prioritet se daje propisima koji se odnose na područja gde norme EU mogu olakšati proces stabilizacije, odnosno tranzicije (zakoni koji se odnose na investiranje, preuzimanje preduzeća, privatizaciju...), dok se niži prioritet dodeljuje propisima koji, iako značajni, nisu u neposrednoj kratkoročnoj vezi sa osnovnim elementima reforme.

Tokom priprema za priključenje EU, bivše socijalističke zemlje su uočile da efikasan finansijski sistem je od ključnog značaja za pristupanje EU. Upravo zbog njegovog značaja na ostale delove privrede, EU smatra finansijski sistem strateškim sektorom koji određuje makroekonomsku osnovu pridruživanju, pa je zbog toga EU precizno uredila odnose u ovom sektoru. Između ostalog su određeni i uslovi koje moraju ispuniti zemlje kandidati da bi se uvrstile na tržište kapitala EU.

Literatura

1. Baumol J. W., Blinder S. A., *Economics Principles and Policy*, The Dryden Press Harcourt Brace college publishers, 1997, p. 448
2. Bennett, J., Estrin, S. and Urga, G., *Methods of Privatization and Economic Growth in Transition Economies*, TIGER Working Paper Series, No. 93, Warsaw, June 2006

3. Brunetti, I., Kisunko, G., Weder, B., *Institutions in Transition: Reliability of Rules and Economic Performance in Former Socialist Countries*, Working Paper No.1806, World Bank, Washington, 1999
4. Cerović B., "Privrede u tranziciji: desetogodišnje iskustvo privatizacije" u SEJ, *Vlasnička transformacija preduzeća i banaka: jugoslovenska i međunarodna iskustva i perspektive*, Beograd, 2000, str. 34
5. Cerović B., *Economy of FRY: Transition or Pre-Transition Economy?*, Univerza v Ljubljani, The RCEF Working Papers, No 97, 2000
6. EBRD, *Transition Report*, 1998, EBRD, London
7. Клавдиенко В. П., "Глобализация мирового хозяйства и трансформация экономических систем в странах Восточной Европы и России", *Вестник Московского Университета*, No 5, 2000., str. 82
8. Lipton, D., Sachs J., *Creating a Market Economy in Eastern Europe - The Case of Poland*, Brookings Panel on Economic Activity, April, 5-6, 2000
9. Miljković, M. (2022). Javni dug kao instrument fiskalne ravnoteže. *Revija Prava Javnog Sektora*, 1(1), 45–63.
10. Ministarstvo za ekonomske odnose sa inostranstvom RS i Ministarstvo privrede Češke republike - Izveštaj radne grupe za investicije (Makroekonomiju), Ekonomski institut, Beograd, 2003, str. 10
11. Zekić M., Brajković B., (2022). Uloga finansijskog menadžmenta u preduzeću, *Finansijski savetnik*, Vol. 27, No. 1, str. 7-24
12. Nikolić, B., Tasić, V., & Petrović, M. (2022). Savremeni državni sistemi. *Revija Prava Javnog Sektora*, 1(2), 6–22.
13. Rajaković, I. (2021) 'Tranzicija ka održivoj ekonomije u Srbiji - lekcije iz Danske', *Održivi razvoj*, 3(2), pp. 41-68
14. Rstić, M., (2020), Kanali distribucije životnih i neživotnih osiguranja u sportu, *Menadžment u sportu*, Fakultet za menadžment u sportu, Alfa BK Univerzitet, Beograd
15. Stanković, V., Mrdak, G. and Miljković, M. (2020) 'Ekonomsko pravna analiza međunarodnih investicija', *Oditor*, 6(3), pp. 89-122.

16. Stanojević, P., (2020), Ponašanje i odluke potrošača, *Menadžment u sportu*, Fakultet za menadžment u sportu, Alfa BK Univerzitet, Beograd
17. UNECE, Economic Survey of Europe, New York and Geneva, No.2, 2002, p.167, Economic Survey of Europe, 2003, No.1, p.74; No.2, p.117, No.1, 2005, p.133.
18. UNECE, *Economy Survey*, No 2, 2003.
19. Vukša, S., Pantić, N. (2020) 'Profit i profitna stopa', *Akcionarstvo*, 26(1), pp. 7-25
20. Zec M., Mijatović B., Đuričin D., Savić N., *Privatizacija nužnost ili sloboda izbora*, Ekonomski institut, Beograd,1994, str. 100
21. Пороховский А. А., *Роль государственной собственности в экономическом развитии США*, США, Российская академия наук, Москва,2000, стр. 4

SPECIFICITY OF TRANSITION IN THE COUNTRIES OF CENTRAL AND SOUTHEAST EUROPE²⁴

Miloš Miljković²⁵, Bruno Đuran²⁶

Rezime

Privatization was one of the largest reform processes in the countries of Central and Southeastern Europe. In the economic literature, privatization in countries in transition is seen as an integral part of the process of liberalization and stabilization of the economy, which transfers property rights from the state to private entities. The main goal of privatization should be to increase the efficiency of business operations through better management, lower operating costs and

²⁴ The work is the result of scientific research work on the project "Possibility of transferring knowledge from bookkeeping to agricultural farms of Bojnik municipality", co-financed by the Ministry of Agriculture, Forestry and Water Management of the Republic of Serbia, number 400-00-00010/53/2022-02 dated 26.12.2022.

²⁵ Master of Economics, Executive Secretary, United Branch Trade Unions "Nezavisnost", Nušićeva 21, Belgrade, e-mail: milos.miljkovic.mekis@gmail.com

²⁶ Bruno Đuran, Ph.D., associate professor, University of Business Studies, Jovana Dučića 23a, Banaja Luka, Bosnia and Herzegovina, e-mail: ups@univerzetetps.com

increased competitiveness. The main problem that arose before the creators of the economic policy of countries in transition in the case of privatization was, among other things, how to transfer the ownership of the largest part of companies in an economy in which there is no private savings and not enough foreign direct investments into private hands. The paper presents the methods of company privatization, market reactions, the level of employment, and finally, the transition of this part of Europe was compared with the events characteristic of Serbia.

Key words: *transition, Europe, market, employment, investments.*

Datum prijema / Date of arrival: 14.11.2022.

Datum prihvatanja / Accepted date: 26.12.2022.

УПУТСТВО АУТОРИМА ЗА ПРИПРЕМУ РУКОПИСА

Достављени научни радови, након уредничке процене, улазе у процес рецензирања компетентних стручњака. Рецензентима није познат идентитет аутора, нити аутори добијају податке о рецензентима. На основу рецензија редакција доноси одлуку о објављивању, корекцији или одбијању рада. Аутори чији су радови одбијени и аутори којима се радови враћају на корекцију добијају на увид рецензије.

Часопис *Одрживи развој* публикује само раније необјављене научне и стручне радове из области миленијумских циљева развоја. Уколико чланак представља раније допуњен или измењен рад, аутори су дужни да доставе копију првог рада.

Изузетно се штампају критичка издања историјске, архивске, лексикографске, библиографске грађе и сл. као и ненаучна грађа која може бити од користи истраживачима.

Часопис *Одрживи развој* излази два пута годишње, рукописи се достављају електронском поштом током целе године на адресу уредништва rosa.andzic@gmail.com или profdjordjevic@gmail.com.

Основне информације о писму и обиму рада

Писмо рукописа на српском језику. Радови могу бити објављени на енглеском, или неком другом страном језику.

Дужина и фонт рукописа чланака је до 30 000 словних места (са белинама), не рачунајући фус-ноте. Фонт је Times New Roman 12. Фусноте се уносе величином слова Times New Roman 10 и не служе за цитирање. Величина странице је С5 са маргинама 2 cm са свих страна. Проред текста је 1,00. Наглашавања у тексту преносе се курзивом.

Структура чланка

Подаци о аутору или ауторки стављају се на почетку рада, пишу се фонтом који се користи за главни текст рада, Times New Roman 12. Обухватају име и презиме аутора.

Након презимена, у фус-ноти се наводи афилијација аутора и подразумева установу у којој је аутор запослен као и електронска адреса аутора. Уколико је рад настао у оквиру одређеног пројекта, потребно је у фусноти, навести податке о броју пројекта, његовом руководиоцу и институцији која финансира пројекат.

Наслов рада треба да што прецизније упућује на садржај чланка и да олакшава индексирање и претраживање теме. Наслов се пише центрирано, великим словима.

Апстракт (резиме) мора да садржи уводна разматрања о истраживању, ранија запажања о проблему, примењене методе, јасне и концизне резултате и мишљење о утицајима и импликацијама открића. У апстракту се налазе само најважнији детаљи који су потребни за разумевање значаја чланка. Обим апстракта је од 150 до 200 речи, пише се на језику рада, српском и енглеском језику куризивом. Редакција обезбеђује превођење апстраката страних аутора на српски језик.

Кључне речи не треба да садрже речи из наслова рада већ суштинске речи које су извучене из садржаја рада. Треба написати до 10 кључних речи. Оне се на почетку рада наводе уз апстракт.

На крају чланка долази Литература (приликом навођења користи се *APA (American Psychological Association)* стил.

На крају текста, у доњем десном углу, редакција хронолошким редом наводи датуме пријема, одобрења и евентуалних исправки рада.

Рад може да садржи **поднаслов**. Они су увучени у пасус и нису писани великим словима, већ подебљани.

Текстови чланака имају **пасусе**. Параграфи не могу бити састављени од једне реченице.

Нумерацију страница, параграфа или подналова није потребно вршити.

Додатни попутни материјали (фотографије, документа, транскрипти, табеле, графикони, цртежи, схеме) пожељни су прилози и објављују се уз претходно достављене дозволе надлежних институција. На пример: слика бр. 1 и назив, у фусноти се наводи извор слике, табела бр. 3 и назив, испод табеле се наводи извор.

Начин цитирања

Приликом навођења користи се **APA** (*American Psychological Association*) стил.

Цитирање се врши унутар текста садржи презиме аутора, годину објављивања рада, број странице са које је цитат преузет.

Листа референци

Посебно се наводе извори и литература.

Књиге и монографије:

- једног аутора

Culler, J. (2007). *The Literary in Theory*. Stanford: Stanford University Press.

- више аутора

Ward, Geoffrey C., and Ken Burns. (2007). *The War: An Intimate History, 1941-1945*. New York: Knopf.

- књига објављена у електронској форми

Eckes, T. (2000). *The developmental social psychology of gender*.
Доступно преко: <http://www.netlibrary.com>

Чланак у часопису или дневним новинама

Референца треба да садржи презиме и име аутора, годину издања, наслов чланка, назив часописа (курзивом), волумен, број странице. Haraway, D. (1988). Situated Knowledges: The Science Question in Feminism and the Privilege of Partial Perspective. *Feminist Studies*, 14 (3), 575-599.

Stolić, A. (2001). Društveni identitet učiteljice u Srbiji 19. veka. *Godišnjak za društvenu istoriju*, Beograd, 3: 205-232.

Вулићевић, М. (2011). О вампирима с емпатијом. *Политика*. 26. октобар. стр. 14.

Зборници радова са научних скупова или конференција

Singh, K., & Best, G. (2004). Film induced tourism: motivations of visitors to the Hobbiton movie set as featured in *The Lord of the Rings*. In *Proceedings of the 1st International Tourism and Media Conference, Melbourne* (98-111). Melbourne: Tourism Research Unit. Monash University.

Необјављене докторске дисертације, магистарске тезе или мастер радови

Бокан, Ј. (2004). *Дискурс лика у српском реалистичком праву* (Необјављена докторска дисертација). Универзитет у Београду: Правни факултет.

Документ са интернета:

http://www.newyorker.com/arts/critics/books/2014/05/19/140519crbo_books_wood

INSTRUCTIONS TO AUTHORS FOR PREPARING THE MANUSCRIPTS

The submitted scientific papers, after an editorial assessment, enter the process of reviewing competent experts. Reviewers do not know the identity of the author, nor do authors receive information about reviewers. On the basis of reviews, the editorial board makes a decision on publishing, correction or dismissal.

The Journal Sustainable Development publishes only previously unpublished scientific and professional papers in mileniums goals of development. If the article represents an earlier amended or modified work, the authors are obliged to submit a version of the first paper.

Critical editions of historical, archival, lexicographic, bibliographic material and the like are printed exceptionally. as well as non-scientific material that can be of use to researchers.

Sustainable Development Journal is published twice a year, manuscripts are sent by e-mail throughout the year to the editor's office profdjordjevic@gmail.com or rosa.andzic@gmail.com .

Basic information about the letter and scope of work

Letter of manuscript in Serbian. Papers may be published in English or some other foreign language.

The length and font of manuscript articles is up to 30,000 letters (with whites), not counting the fus-note. The font is Times New Roman 12. The footnotes are entered in Times New Roman 10 and are for quoting. The page size is C5 with margins of 2 cm from all sides. The text line is 1.00. Emphasis in text is translated by italics.

Structure of the article

The author or author's information is placed at the beginning of the work, they are written with the font used for the main text, Times New Roman 12. They include the author's first and last name.

After the surname, the fus-note lists the author's affiliation and implies the institution in which the author is employed as well as the author's electronic address. If the work was created within a specific project, it

is necessary in the footnote to provide information on the number of the project, its manager and the institution that finances the project.

The title of the article should be as precise as possible to the content of the article and to facilitate indexing and search of the topic. The title is written in centimeters, in capital letters.

The abstract (summary) must contain preliminary research considerations, early observations of the problem, applied methods, clear and concise results and an opinion on the impacts and implications of the discovery. The abstract contains only the most important details needed to understand the meaning of the article. The volume of the abstract is from 150 to 200 words, it is written in the language of the work, Serbian and English language is *kurziviva*. The editorial staff provides translation of the abstracts of foreign authors into Serbian.

Keywords should not contain words from the title of work but essential words that are extracted from the content of the work. Up to 10 key words should be written. They are stated at the beginning of the work with the abstract.

At the end of the article comes **Literature** (the American Psychological Association style is used. At the end of the text, in the lower right corner, the editorial board lists the dates of receipt, approval and eventual corrections of work in chronological order. Work can contain subtitles. They are drawn in the paragraph and are not capitalized, but bold.

The articles' articles have passages. Paragraphs can not be composed of one sentence. The numbering of pages, paragraphs, or subheadings is not necessary. Additional accompanying materials (photographs, documents, transcripts, tables, charts, drawings, schemes) are desirable for attachments and are published with prior permission from the competent institutions. For example: picture no. 1 and the name, in the footnote, the source of the image, table no. 3 and the name, below the table is the source.

Method of citing

When quoting, the APA (American Psychological Association) style is used. Citing is done within the text containing the author's surname, year of publishing the work, the number of the page from which the quote was taken.

Reference list

Special sources and literature are given.

Books and monographs:

- one author

Culler, J. (2007). *The Literary in Theory*. Stanford: Stanford University Press.

- several authors

Ward, Geoffrey C., and Ken Burns. (2007). *The War: An Intimate History, 1941-1945*. New York: Knopf.

- a book published in electronic form

Eckes, T. (2000). *The developmental social psychology of gender*. Available through: <http://www.netlibrary.com>

Article in a newspaper or daily newspaper

The reference should include the surname and author's name, year of publication, title of the article, title of the magazine (*italics*), volume, page number.

Haraway, D. (1988). *Situated Knowledges: The Science Question in Feminism and the Privilege of Partial Perspective*. *Feminist Studies*, 14 (3): 575-599.

Stolić, A. (2001). *Social identity of a teacher in Serbia in the 19th century*. *Yearbook for Social History, Belgrade*, 3: 205-232.

Vulićević, M. (2011). *About vampires with empathy*. *Politics*. October 26. p. 14.

Proceedings from scientific meetings or conferences

Singh, K., & Best, G. (2004). *Movie induced tourism: Motivations of visitors to the Hobbiton movie set as featured in The Lord of the Rings*. In *Proceedings of the 1st International Tourism and Media Conference, Melbourne (98-111)*. Melbourne: Tourism Research Unit. Monash University.

Unpublished doctoral dissertations, master thesis or master papers
Bokan, J. (2004). Discourse of the Person in Serbian Realistic Law
(Unpublished Doctoral Dissertation). University of Belgrade: Faculty
of Law.

Document from the Internet:

[http://www.newyorker.com/arts/critics/books/2014/05/19/140519crbo_](http://www.newyorker.com/arts/critics/books/2014/05/19/140519crbo_books_wood)
[books_wood](http://www.newyorker.com/arts/critics/books/2014/05/19/140519crbo_books_wood)

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

502.131.1

ОДРЖИВИ развој / главни и одговорни уредник Роса Анџић.
- Vol. 4, бр. 2 (2022)- . - Београд : Центар за одрживи развој,
2022-

Два пута годишње
ISSN 2683-3654 = Одрживи развој
COBISS.SR-ID -1